

KNAPP ÉVA

AZONOS TÖRTÉNELMI TÁRGYÚ ISKOLADRÁMÁK
A NÉMET ÉS A MAGYAR JEZSUITA SZÍNPADON:
ÖSSZEVETÉSI KÍSÉRLET

A dolgozatot Kerényi Ferenc emlékének ajánlom.

A német jezsuita színpadon előadott magyar történelmi tárgyú iskoladrámák forrásainak módszeres számbavétele, első bemutatása és toposz-készletének vizsgálata után¹ most arra teszek kísérletet, hogy összevegyem egymással a német és a magyar jezsuiták által játszott azonos tematikájú darabokat. Az összevetést indokolja a kora újkori jezsuita színház nemzetközi tájékozódása, a drámatémák, szövegek és programok kiterjedt csereforgalma, a darabok túlnyomó többségének latin nyelvűsége,² továbbá az, hogy még mindig keveset tudunk arról, hogyan ment végbe a szövegek szerveződése és a korábbi drámaszövegek, programok ismételt felhasználása új összefüggésben.

Az e kérdések iránti érdeklődés kezdetét jelzi, hogy a magyarországi jezsuita iskolai színjátszás forrásait összegyűjtő³ Staud Géza 1988-ban összevetette a magyar és a német jezsuita iskolai színpad török tárgyú darabjait, s felhívta a figyelmet néhány fontos különbségre.⁴ Nagy Júlia 2002-ben Jean-Marie Valentin repertóriumára⁵ nyomán megvizsgálta a magyar és a német darabok témarendjét, magyarázatot keresett az azonos témájú darabok eltérő időbeli elterjedésére, mérlegelte az esetleges szövegátvételek, szemlélet- és értékrendbeli különbségek kutatásának lehetőségét, s összevetette egy 1702-ben Kolozsvárott és egy ugyanebben az évben Münchenben előadott Hunyadi Mátyás-darab

¹ TUSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a német jezsuita színpadon*, ItK, 111(2007), 343–387; Gábor TUSKÉS, Éva KNAPP, *Die ungarische Geschichte im lateinischen Jesuitendrama des deutschsprachigen Kulturraums*, Archivum Historicum Societatis Iesu, Vol. 78, Fasc. 155, 2009, 57–120; KNAPP Éva, TUSKÉS Gábor, *Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a német jezsuita színpadon* = UÖK, *Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, 2009, 301–343, 409–428.

² Ruprecht WIMMER, *Neuere Forschungen zum Jesuitentheater des deutschen Sprachbereiches: Ein Bericht (1945–1982)*, Daphnis, 12(1983), 585–692, itt: 597–598.

³ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, I–III, 1561–1773*, Bp., 1984–1988; H. TAKÁCS Marianna, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, IV, Mutatók*, Bp., 1994.

⁴ Géza STAUD, *Die Türkenkriege auf der Schulbühne der Jesuiten (1683–1700) = Laurus Austriaco–Hungarica*, Hrsgg. Béla KÖPECSI, Andor TARNAI, Bp.–Wien, 1988, 181–192; vö. továbbá HOPP Lajos, *Bécs és Buda felszabadítása a lengyel iskoladrámákban = Iskoladráma és folklór: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, 1989 (Folklór és Etnográfia), 67–79.

⁵ Jean-Marie VALENTIN, *Le théâtre des jésuites dans les pays de langue allemande*, I–II, Stuttgart, 1983–1984.

szövegét. A néhány példa alapján levont általánosító következtetése szerint az azonos történeti témák ugyanazt a jelentést hordozzák Magyarországon és külföldön.⁶ A szélesebb forrásanyagra kitekintő, módszeres vizsgálat azonban tanúsította, hogy a jezsuita színjátszáson belül számos különböző törekvés élt egymás mellett ugyanabban az időben, s a jelenség-együttes uniformizálása történetietlen.⁷ Egy-egy téma megjelenése, sőt maguk a programok sem árulják el feltétlenül, hogy egy adott tárgy milyen jelentést hordozott az eredeti kontextusban.⁸ Ugyanannak a történeti témának számos különböző értelmű feldolgozása készülhetett.

A magyar történelmi tárgyú darabokról szóló monográfiában Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna feltételezte, hogy a neves külföldi jezsuiták magyar tárgyú darabjai felértékelték és más rendtartományokban is ismertté tették a magyar történelem alakjait.⁹ Bár a vizsgálatból kizárták a külföldön előadott magyar tárgyú darabokat, felvetették ezek kutatásának lehetőségét.¹⁰ A magyar nyelvű drámaszövegek közelmúltban megjelent szövegkiadásai rendszeresen utalnak e szövegek külföldi, köztük német jezsuita forrásaira.¹¹ A magyarországi Szent István-darabok elemzésében Pintér Márta Zsuzsanna ismét hangsúlyozta az azonos tárgyú hazai és német darabok közti különbségek kimutatásának szükségességét.¹²

Korábban összesen harminckilenc magyar történeti tárgyú jezsuita programot és teljes drámaszöveget vettünk számba a német nyelvterületről. Bevontunk a vizsgálatba kilenc úgynevezett magyar vonatkozású darabot, melyek szerepei között magyarok is felbukkannak, de a cselekmény középpontjában nem a magyar történelem alakjai, eseményei állnak.

Világossá vált, hogy 1575-től 1773-ig folyamatos volt a magyar történeti tárgyú darabok előadása a német nyelvterületen. Magyarországról az első történeti tárgyú jezsuita dráma tizenkét évvel későbből, 1587-ből ismert; az utolsó a rend feloszlásának évéből maradt fenn.¹³ A legtöbb magyar történeti tárgyú darabot az 1610-es és 1620-as években, 1680–1720 között, valamint az 1750-es, 1760-as években játszották a német jezsuiták.¹⁴ Összesen harminchét helyen adtak elő ilyen tárgyú színjátékokat, ami a hetvenhét ját-

⁶ NAGY Júlia, *Keresztény Herkulesek = School and Theatre in the Past and Nowadays – Az iskolai színjátszás múltja és jelene*, szerk. KEDVES Csaba, NAGY Júlia, CD-ROM, Miskolc, Gradatio, 2002 (ISBN 963 204 0147).

⁷ TÜSKÉS-KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet).

⁸ WIMMER, *i. m.* (2. jegyzet), 606, 669–670.

⁹ VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., 2000, 213.

¹⁰ VARGA-PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 6, 216.

¹¹ Lásd a *Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század* című sorozat köteteit.

¹² PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Szent István alakja a régi magyar drámairodalomban = „Hol vagy, István király?”: A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., 2006, 189–200; vö. még KERÉNYI Ferenc, *Szent István alakja a régi magyar drámákban*, Somogy, 27(1999)/6, 606–613.

¹³ VARGA-PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 47.

¹⁴ Vö. TÜSKÉS-KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet), 347–348.

szóhelynek közel a felét teszi ki. Magyarországon a negyvennégy jezsuita középiskola közül negyvenkettőben mutattak be magyar történeti tárgyú darabot.¹⁵

A német jezsuita színpadon előadott magyar történeti tárgyú drámák fennmaradt szövegei kivétel nélkül latin nyelvűek. A programok többsége vegyes, latin és német nyelvű, de van néhány teljesen latin, illetve német nyelvű program is a forrásanyagban.¹⁶ A tematikus arányok nagy vonalakban megegyeznek a magyarországi anyagéval, a részletekben azonban számos különbség található. A drámák nagy része a középkori és a török kori magyar történelemről szól, a közelmúlt és a jelen eseményei alig kerülnek színpadra, s a témák túlnyomó többsége ismétlődik.¹⁷ A magyar történeti tudatot formáló kiemelkedő események és személyiségek közül több egyáltalán nem jelent meg. Az azonos vagy közel azonos arányban reprezentált személyek és események köre korlátozott.¹⁸

A témarend, a felhasznált forrásanyag és a feldolgozás módja tekintetében számos különbség található a német és a magyarországi anyag között. A történeti tények mellett számos fiktív szereplőt, cselekményrészletet, mitikus és legendai eredetű elemet, jelképes értelmezést, szimbolikus identitásképző motívumot és a nemzeti önértelmezést érintő retorikai toposzt vonultatnak fel a német jezsuiták, s előfordul a magyar történeti események összekapcsolása a helyi történeti hagyományokkal. Többször a *chorus* jelzi a darab cselekményével párhuzamos magyar eseményt, máskor a prolóógus világít rá a tárgy magyar összefüggéseire. A magyar történelem itt kirajzolódó képe erősen szelektív, gyakran torzít a történeti hűség rovására, s ez a torzítás több esetben szándékosság következménye.

Első lépésben újraolvastam a magyar és a német jezsuiták által előadott azonos témájú darabok forrásanyagát, s igyekeztem megtalálni az összevethető cselekményelemeket, motívumokat. A következő lépésben kidolgoztam a forráscsoportok kiválasztásának szempontjait. A kiválasztásban a tárgy azonossága mellett a darabok szerkezetét és a cselekmény menetét vettem figyelembe elsősorban.

A 17. század első harmadától a 18. század utolsó harmadáig terjedő időszakból hat témakörben – Szent István, I. Béla, III. Béla fiai, Hunyadi László, Hunyadi Mátyás és Trebellus – összesen nyolc-nyolc drámát, illetve ezek változatait választottam ki. A nyolc dráma német részről tizenkét előadáshoz tartozó két szöveg és tíz program, magyar részről tíz előadáshoz tartozó négy szöveg és nyolc program elemzését tette szükségessé. Az összevetésben vizsgálni fogom az előadások körülményeit, az aktualizálás és a színrevitel módját, a felhasznált forrásokat, a darabok szerkezetét, szereposztását, cselekményét, jelentésbeli sajátosságait és egymáshoz fűződő viszonyát. Figyelembe kellett vennem, hogy az eltérő típusú források különböző lehetőséget kínálnak az összevetésre.

A vizsgálat jelentőségét mutatja, hogy Magyarországról jelenleg összesen mintegy harminc magyar történeti tárgyú, többségében jezsuita dráma nyomtatott programja

¹⁵ Vö. TÜSKÉS–KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet), 348.

¹⁶ Vö. TÜSKÉS–KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet), 348–349.

¹⁷ VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 213; TÜSKÉS–KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet), *Forrásjegyzék*.

¹⁸ Vö. TÜSKÉS–KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet), 351–354.

ismert, azaz az egész anyagnak körülbelül az egynegyedét tárgyalom itt.¹⁹ Az összevetésbe bevont források kapcsolathálózata, a kölcsönzések iránya, módja rendkívül változatos, ezért úgy döntöttem, hogy a szövegeket és programokat tematikus csoportonként, a feldolgozott történelmi események időrendjét követve vizsgálom.

1. Szent István legyőzi Kupát, Bécs 1626 – Pozsony 1688

A tanévzáró vizsgák végén, 1626. június 21–22-én Bécsben adták elő a *Der Heilige Stephanus erster Apostolischer König in Ungern*²⁰ című, ismeretlen szerzőjű²¹ darabot. Az előadást II. Ferdinánd császár és frissen magyar királlyá koronázott fia, III. Ferdinánd tiszteletére két részben, két egymást követő napon mutatták be. Az előadás körülményei és alkalmá ehhez hasonló volt hatvankét évvel később Pozsonyban, ahol szintén tanévzáró előadásként mutatták be az I. József magyar királlyá koronázását követő évben (1688) I. Lipót császár, Eleonóra császárné és fiuk, I. József tiszteletére, egyúttal a török kiűzését is ünnepelve a *Filius viva imago paternae pietatis, et gloriae, id est D. Stephanus Hungariae rex*²² című darabot. A pozsonyi darab szerzője sem ismert. Ugyanakkor tudjuk, hogy az előadás évében a pozsonyi jezsuiták rektora a „magyar Cicero”-ként emlegetett, teológiai és egyháztörténeti munkásságáról ismert Cseles Márton volt, s az iskola előjárója (*praefectus scholarum*) és a könyvtáros tisztségét az ugyancsak írói tevékenységet folytató Kereskényi István töltötte be. Ismeretes továbbá, hogy az előadás évében a principistákat és a parvistákat oktató magiszter, Ugroczy Pál feladatköréhez tartozott a színházi ügyek gondozása.²³ Ugroczy bécsi és gráci tanulmányi éveit követően életének huszonkilencedik évét töltötte Pozsonyban.²⁴ Mindkét előadás ajándékosztó *ludus caesareus* volt, s mindkét darabot különösen nagy pompával adták elő. Pozsonyban a felújított színpadon játszották a darabot, melyet a korábbi kutatás „az egyik leg sikerültebb magyar történelmi drámá”-nak nevezett.²⁵ Mindkettő zenés darab volt; a po-

¹⁹ VARGA-PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 212.

²⁰ A darab német nyelvű programja 1626-ban jelent meg Bécsben Mattheus Formica nyomdájában.

²¹ A bécsi jezsuita kollégiumban tevékenykedő tanárok névsora 1626-ból nem áll rendelkezésre. 1625-ben több magyar jezsuita is oktatott Bécsben, így például Vásárhelyi Dániel és Makó István; irodalmi tevékenység azonban nem köthető sem az ő, sem a többi tanár nevéhez. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, II, 1601–1640, Roma, 1982, 282–284.

²² A darab latin nyelvű programja 1688-ban került ki a nagyszombati Akadémiai nyomdából.

²³ „Professores scholarum [...] M. Paulus Ugroczy, principista et parvista, habet curam rerum comicarum, et pauperum studiosorum.” LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), V, 1684–1699, Roma, 1990, 210–211. 1688-ban Pozsonyban a jezsuiták összesen hat előadást vittek színre, közülük kettő Szent Istvánról szólt. E két dráma szövegének egymáshoz való viszonya ismeretlen. Az 1688. február 16-án előadott Szent István-darabnak nem maradt fenn sem a szövege, sem a programja; mindössze annyit lehet tudni róla, hogy ezzel is a tízéves új magyar királyt köszöntötték. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), I, 378–380.

²⁴ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars III, Roma, 1988, 1744.

²⁵ VARGA-PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 67.

zsonyi előadás zenéjét a nyomtatott program címlapjának tanúsága szerint Ferdinand Tobias Richter császári orgonista, udvari zenész komponálta.²⁶

A két frissen megkoronázott magyar király, III. Ferdinánd és I. József tiszteletére kézenfekvőnek tűnhetett drámát bemutatni királyi elődjükről, Szent Istvánról. A vele kapcsolatos történelmi események felidézése lehetővé tette az aktualizálást, s jól illeszkedett a Habsburg uralkodók magyar trónnal kapcsolatos legitimációs gondolatrendszerébe.²⁷ A programok szerint mindkét dráma hangsúlyozta az apa és a fiú, Géza és István történelmi szerepét, mely szerint a fiú folytatja, beteljesíti és győzelemre viszi atyja elképzeléseit. A darabokat az előbeszéd (*Vorredt*, 1626), illetve az argumentum és a prológus (1688) tanúsága szerint a „jelenre” vonatkoztatták: II. Ferdinánd törekvéseit III. Ferdinánd révén, I. Lipótét I. Józseftől remélték kiteljesíteni a jezsuiták. A két program jelenre történő utalásai szerint 1626-ban II. Ferdinándra Géza, III. Ferdinándra Szent István,²⁸ 1688-ban I. Józsefre Szent István alakját vetítették rá.²⁹ Az apa–fiú kapcsolaton belül további azonosság, hogy István éppúgy még apja életében lett király, mint III. Ferdinánd és I. József, akik nem csupán az apai törekvések követőinek, hanem Géza fejedelem és Szent István király méltó örököseinek és Magyarország megújítóinak tekintették magukat.³⁰

Mindkét dráma főhőse a keresztény hitet védelmezi a pogánysággal szemben. Tárnyuk Szent István győzelme a pogány herceg és nemzetségfő, Koppány (= Kupa, Cupa) fölött. Az argumentum végén megjelölt források közül kettő szintén egyezik: a Hartvik-féle Szent István-legenda,³¹ valamint Bonfini *Rerum Ungaricarum decadese*.³²

²⁶ „Musices Compositore D. Ferd. Tobia Richter, Sac. Caes. Majest. Cam. Et Aulae Organista.”

²⁷ KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”: *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig*, Bp., 2001, 49–51.

²⁸ „Durch Gesam Ferdinandus II. durch Stephanum Ferdinandus III. verstanden were”. *Der Heilige Stephanus*, i. m. (20. jegyzet), A_{2v}.

²⁹ [Josephus I.] „sub schemate D. Stephani e Theatro vaticinabumur”. *Filius viva imago*, i. m. (22. jegyzet), *Argumentum*.

³⁰ Néhány párhuzamosan értelmezhető szövegrészlet: 1626 – „bey lebzeiten seines Herrn Vatters mit Königlicher Kron gezieret worden befleissiget sich des newgepflanzte und jetzt angehende Christenthumbs zuvernewern...”, A_{1v}; az előbeszédben Fama festőt és szobrászt hív elő, hogy megörökítse Géza és István alakját, ami példa a jelenhez: „Disen Abriss auffß beste zutreffen wird ein Muster vor allen vorgehenden Kaysern genohmen”, majd ezt követően Astraea felmutatja II. és III. Ferdinánd képmását, A_{2r}; „kein unterschied zwischen den vorigen unnd jetzigen lobreichen Hertzogen und Potentaten erscheine”, A_{2r}. *Der Heilige Stephanus*, i. m. (20. jegyzet); 1688 – „Filius viva imago Paternae Pietatis, et Glorïae” cím; „Claras nobis Pietatis et Glorïae Parallellas in eodem Divo Stephano...”, X_{1v}. *Filius viva imago*, i. m. (22. jegyzet).

³¹ 1626: „Die Histori wird weitleuffiger von [...] Glaubwürdigen beschriben/ als Cartuitio dem Bischoff...”; 1688: „Chartuitius in Vita S. Stephani”.

³² 1626: „...Bonfinio in den Ungerischen Geschichten. Dec. 2. lib. 1.”; „1688: „Ita Bonfinius Rerum Ungaricarum Decade 2. cap. 1.” A tartalom ismertetése végén 1626-ban még két további forrásra történik hivatkozás az „und anderen” megjegyzéssel. 1688-ban is két további művet említenek, melyekben a történet olvasható. A további hivatkozások mindkét esetben figyelembe veszik az adott nyelvterülethez tartozó irodalmat. Így 1626-ban („Leone Ostiensi in der Chronicken Casino im 2. Buech im 79. Cap.” – Leone OSTIENSE, *Chronica monasterii Casinensis*, modern szövegkiadása: *Die Chronik von Montecassino*, ed. H. HOFFMANN, Hannover, 1980 [Monumenta Germaniae Historica: Scriptorum, 34]; „Surio Tom. 4.” – Laurentius SURIUS, *Vitae Sancto-*

A két dráma szerkezeti tagolása a következő:

Bécs 1626	Pozsony 1688
1. nap:	
Vorred	Prologus
Actus I. scena 1–8	Actus I. scena 1–7
	Chorus primus
Actus II. scena 1–5	Actus II. scena 1–8
Intermedium	
Actus II. scena 6–10	
	Chorus secundus
Actus III. scena 1–2	Actus III. scena 1–6
2. nap:	
Vorred des Andern Tags	
Actus III. scena 3–10	
Actus IV. scena 1–5	
Actus V. scena 1–2	
Chorus Junonis	Epilogus
Actus V. scena 3–5	

Az 1626. évi bécsi előadás szerkezetét tudatosan megszakították és mintegy meghosszabbították a második felvonás közepére illesztett *intermediummal*, továbbá a második napi előbeszéddel és az ötödik felvonásba iktatott kórossal. Az 1688-as pozsonyi előadás szerkezete szabályosabb és egyszerűbb ennél. Lényeges, de a tárgyat nem érintő különbség, hogy 1626-ban a mitológiai és a kereszténység történetéhez tartozó mennyei alakok mintegy együtt játszanak a történeti szereplőkkel, míg 1688-ban nincs ilyen keveredés: a történelmi játék három felvonásban került színre, melyek közé két kórus – 1.: menekülés az égő Trójából, 2.: gigászok harca – ékelődik. Az uralkodóház dicsérete és az ajándékosztás 1626-ban a *Chorus Junonis*ban, 1688-ban az epilógusban kapott helyet.

A két darab szereposztása csak hozzávetőlegesen vethető össze, mivel az 1626. évié nem ismert. 1626-ban a program szerint mindössze hat történelmi szerep volt: Géza, István, Kupa, Adalbert, Asztrik és a bolgár Bessus. A mitológiai szerepek száma minimálisan húsz, az úgynevezett mennyei alakoké öt: Szent István első mártír, Szent Márton, Isteni Providencia, Órangyal, Szűz Mária. Pozsonyban a szintén kevés számú történelmi szereplőt (István, Kupa, Wencellin, Asztrik) csoportos szerepek (István és Kupa lovagjai, udvarnokok, követek, keresztények, a hit ellenségei, foglyok, felderítők), geniusok (az István által alapított püspökségek *geniusai*, III. Ferdinánd *geniusa*) és énekes mitológiai alakok (összesen tíz) egészítették ki.³³ Ezek a szereposztásbeli különbsé-

rum). 1688-ban INCHOFER Menyhért *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* (Roma, 1644) („ad Annum Christi 999”) és THURÓCZY János *Chronica Hungarorum* (Augsburg, Brünn, 1488) című munkáját hivatkozzák.

³³ *Filius viva imago, i. m.* (22. jegyzet), (4+5). A költő Amade Antal, aki 1688–1696 között tanult a pozsonyi jezsuita gimnáziumban, a darabban parvistaként alakította a pécsi püspökség *geniusát*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2034. CZXK évfolyam 40. szám

gek a két darab eltérő módú színrevitelére vezethetők vissza. Míg 1626-ban a történelmi tárgy hangsúlyozottan példázat (*Muster*) értéke magyarázza a mitológiai és a mennyei szerepek túlsúlyát, 1688-ban az elvont szerepek a műfajban szokásos módon kísérték a középpontba helyezett történelmi tárgyat.

A programok alapján jól összevethető a két darab cselekménye. Míg a mitológiai elemekkel bővített, két napra elosztott bécsi előadás színre vitte a Hartvik-legenda több epikus elemét (Adalbert neveli Istvánt, Asztrik koronát kér Rómában, István megkoronázása, a bolgárok legyőzése, István alamizsnálkodása a szakálltépés jelenetével,³⁴ országfelajánlás Szűz Máriának), s ebben a tágabb összefüggésben hangsúlyozta Koppány legyőzésének történetét, Pozsonyban Koppány legyőzésén kívül az erdélyi Gyula leverése az egyetlen további történelmi mozzanat. A két darab szoros összetartozását bizonyítja az is, hogy a Koppány legyőzésére vonatkozó cselekményrészek mindkét előadásban azonos módon és sorrendben kerültek színre:

Bécs 1626

Koppány ellenáll a királlyá koronázott Istvánnak, a pogányok táborba gyülekeznek. Hadi próba Koppány táborában. István megszervezi országa védelmét. Szent Márton István segítségére siet.

Koppány legyőzése, halála.
István triumfusa.

Pozsony 1688

A pogány magyarok István ellen gyülekeznek, Koppány az élükre áll. Hadi készülődés István ellen. István tanácskozik szövetségeseivel. A pogányok vesztének megjövendölése, Szent Márton és Szent György előre jelzi István győzelmét.

Koppány legyőzése, halála.
A győztes István ünneplése.

A két dráma szoros kapcsolatára utal továbbá a mindkettőben hangsúlyos jóslatmotívum. 1626-ban az István királlyá választására gyülekező magyarok egy jóstól (*Wahrsager*) kérnek tanácsot, aki elmondja látomását, mely szerint két új nap tűnik fel az égen, Géza és István, akik II. és III. Ferdinándot példázzák. 1688-ban Asztrik apátnak imádság közben támad látomása: előre látja a pogány oltárok pusztulását, s a tíz mitrát, melyek jelentése a tíz püspökség megalapítása.

A szereplők által hordozott jelentések együttese nagyrészt egybeesik a két előadásban. Egyrészt a kereszténnyé tett ország és uralkodója a múltban diadalmaskodott a pogányságon, másrészt mindkét előadásban folytatódott az aktuális uralkodók dicsőítése. Ugyanakkor – mivel a két drámát eltérő politikai-társadalmi helyzetben adták elő – 1626-ban nem került színre a török-motívum, s – feltehetően a magyar rendek sérelmi politikája miatt – nem volt utalás a német–magyar kapcsolatokra sem. 1688-ban viszont hangsúlyos szerep jutott Hunt, Pazman és Wencellin német lovagoknak Szent István

³⁴ A magyar Szent István-drámákból hiányzik a jelenet. Pintér Márta Zsuzsanna véleménye szerint ennek oka, hogy „a szent uralkodó alakja nem visel el semmiféle profanizálást vagy könnyedséget”. PINTÉR, *i. m.* (12. jegyzet), 195. Ezzel ellentétben a német darabokban kedvelt elem a szent király alamizsnálkodása és az ezt követő szakálltépés legendai eredetű motívuma.

tanácsadóiként, továbbá István folyamatosan figyelembe vette a külföldi legátusok – II. Szilveszter pápa, III. Ottó császár és a bajorok uralkodója, Henrik legátusainak – tanácsát. További új motívumként Buda visszavívása és a török felett aratott győzelmek jelennek meg a pozsonyi darabban: a pogányságon diadalmaskodó István király alakjával emlékeztettek a törökön győzedelmes Habsburg uralkodókra.

Az osztrák–magyar jezsuita rendtartományon belül hatvankét év különbséggel előadott két reprezentációs Szent István-dráma programjának összevetése valószínűsíti, hogy a pozsonyi darab rendezője ismerte a bécsi *ludus caesareus*, s ebből merítette az előadást meghatározó szerkezeti sémát és történelmi eseménysort.

2. Merénylet Szent István ellen, Dillingen 1706 – Kolozsvár é. n. [1747?]

A dillingeni jezsuita püspöki gimnáziumban 1706. szeptember 3-án és 6-án adták elő a *Religio Catholica primi apostolici Ungarorum regis Stephani inexpugnabile scutum* című drámát.³⁵ A fennmaradt latin–német nyelvű program tanúsága szerint a Szent Imre herceg halála után Szent István ellen elkövetett merénylet volt a darab tárgya. Ugyanezt a témát – a drámacímek szerint – több alkalommal színre vitték a magyarországi jezsuiták is.³⁶ A hazai források közül ennek ellenére egyedül egy, a kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományában fennmaradt latin nyelvű „actio” („declamatio”)³⁷ bizonyult alkalmasnak az összevetésre. Ez a darab Pintér Márta és Varga Imre szerint az „országát Szűz Máriának felajánló királyról szól”.³⁸ A *Sanctus Stephanus rex Hungariae moriens Beatae Virgini Regnum Coronam dedicans* című, ismeretlen évből és helyről származó darab cselekményének középpontjában azonban – az *actio* címével és a kutatás eddigi megállapításával ellentétben – egyértelműen a király elleni merénylet áll, s az ország-felajánlás csupán másodlagos elem. Az *actiót* fennmaradási helye alapján feltételesem jezsuita darabként kezeltem és feltételesem azonosítottam a kolozsvári színpadon a *poesis* osztály tanulói által 1747-ben három magyar szent királyról (István, László, Salamon) három részben előadott sorozat első darabjával.³⁹ Ebben az évben több irodalmi tevékenységről ismert jezsuita élt a kolozsvári kollégiumban, s a grammatisták tanára az iskoladráma-fordításairól ismert Lestyán Mózes volt.⁴⁰

³⁵ A nyomtatott program impresszuma: Dillingen, gedruckt bey Maria Magdalena Melsonin Wittib., 1706.

³⁶ Nagyszombat, 1743; Kolozsvár, 1747; Sopron, 1748; Nagyvárad, 1754; STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), I, 178–179; I, 273; II, 167; I, 323; vö. VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 69.

³⁷ Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Ms. c 146.

³⁸ VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 66.

³⁹ „...primo quidem Sanctum Stephanum Sicario parcentem...” – A retorikát tanulók ugyanekkor három részben a Hunyadiakról játszottak darabot. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), I, 272–273.

⁴⁰ „Professores inferiorum scholarum [...] M. Moyses Lestyán, grammatista, socius catechistae valachii.” – 1747-ben a kolozsvári kollégiumban több, írói tevékenységéről ismert jezsuita élt, így Tolvaj Imre, Gyalogi János és Kaprinai István. A *poesist* tanuló tanára Adamus Nyrö [!] volt. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), VIII, 1734–1747, Roma, 1994, 807–808.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2034. CZXK évfolyam 40. szám

A darab témaválasztásának indoklásában az ismeretlen, feltehetően kolozsvári szerző arra hivatkozik a prológusban, hogy Szent István életéről más színpadokon már szóltak, ezért most ők utolsó tettét mutatják be. E megjegyzés bizonyítja, hogy a szerző több, az előadás helyszínétől eltérő játszóhelyhez kötődő Szent István-darab ismeretében dolgozott.

A dillingeni és a feltételezhetően kolozsvári darab közös vonása, hogy címük – *Religio Catholica primi apostolici Ungarorum regis Stephani inexpugnabile scutum* (A katolikus hit Szent István első apostoli magyar király legyőzhetetlen pajzsa, Dillingen), illetőleg *Sanctus Stephanus rex Hungariae moriens Beatae Virgini Regnum Coronam dedicans* (A haldokló Szent István magyar király a Boldog Szűznek ajánlja országát és koronáját, Kolozsvár?) – egyaránt elleplezi az előadás voltaképpeni cselekményét. A két előadás körülményei és a darabok forrásai nem vehetők össze, mivel a magyarországi *declamatio* nem tartalmazza ezeket az adatokat. Azonos azonban a két dráma alapkérdése: ki örökölje a trónt István király fia, Imre herceg halála után. A két előadás szerkezete és szereposztása egyaránt különbözik: míg Dillingenben három felvonásos (*pars*), két *chorusos*, prológussal induló és epilógussal záruló előadás került színre, Kolozsvárott a prológust tizenhárom *inductio* (megszólalás, fellépés, azaz jelenet) követi. Ennek megfelelően a szereplők száma is eltér a két helyszínen. Míg Dillingenben összesen harminckét – köztük több csoportos – szerepet lehet számba venni, Kolozsvárott mindössze négy szereplő lépett fel. A főszerep mindkét darabban Szent Istváné volt.

A két előadás kiinduló alaphelyzete azonos: a trónörökös, Imre herceg halála után az idős István király halála közeledtét érzi, s országa jövőjén gondolkodik. Mivel a kolozsvári „actio” viszonylag rövid, s nincsenek benne szimbolikus, mitológiai elemek,⁴¹ a továbbiakban a két előadás történeti cselekményét állítom párhuzamba.

Dillingen 1706

István tanácsot kér udvarától, ki legyen az utóda.

Pogányságra hajló előkelő magyarok összeesküvést szőnek István király megölésére.

Az összeesküvés ismertté válik, de a király és köre nem lépnek fel ellene.

A keresztény és pogány pártra szakadt udvar szemben áll egymással.

A merénylet meghiúsul.

Kolozsvár? 1747?

Buda, Lehel és Vazul megtudja, hogy István király egy nőnek szánja országát, de nem tudják, kinek.

Három előkelő magyar összeesküvést sző István megölésére, mert nem akarnak nőuralmat.

István rádöbben az ellene szövődő merényletre, de nem tudja, kik a kigondolói.

István és az ellene szövöttek szembenállása.

A merénylők egyike sem képes megölni a királyt.

⁴¹ A dillingeni darabban a megszemélyesített Pogányság „vallásos” tiszteletre ajánlja Fortunát, az isteni Providentia pedig a katolikus Hitet. Alakjuk az első és a második kórusban is hangsúlyos. Végül az epilógusban megölik a megszemélyesített Pogányságot.

István és a katolikus hit győzedelmeskedik.

István kifaggatja a merénylőket, s megtudja, azért akarták megölni, mert félték a nőuralomtól.
István elmondja: Szűz Máriának szánja az országot.
Mebékélés, a félreértés tisztázása; a merénylők hűséget esküsznek Szűz Máriának.

A két darab legfontosabb közös motívuma az ármány és a megtévesztés. Dillingenben a pogány összeesküvők István bizalmasára, a német Vencelinre kívánják terelni a gyanút. Kolozsvárott István tévesen tulajdonítja Buda merénylet-kísérletét Vazulnak. Mindkét darabban feltűnően figyelmen kívül hagyták a legendabeli orgyilkosság elemeit. Ugyanakkor mindkét darab szorosan kapcsolódik az aktuális politikai helyzethez. A dillingeni darab epilógusában a német Vencelin lett István védelmezője a trónon. Ez a motívum a magyar trón német segítséggel történő védelmére irányította a figyelmet, ami a török kiűzésének utolsó időszakában éppúgy aktuális gondolat volt, mint a Habsburg-ház magyarországi uralmának legitimálása Szent István által. Kolozsvárott az ország élén uralkodó nőre, a nőuralomra vonatkozó – némileg komikus – elem mögött feltehetően ugyancsak az egykori valóság állt: így kívántak utalni Mária Terézia uralkodására és magyar királyi címére. Az utolsó „actio” végén a bűnbánó Buda, Lehel és Vazul hűség- esküje Istvánnak és Szűz Máriának a maguk és az ország nevében minden bizonnyal a Szűz Mária 18. század közepi földi „megfelelőjeként” felfogott Mária Teréziára irányította a figyelmet.⁴² Mindezek alapján lehetségesnek tartom, hogy a rokon vonásokat tartalmazó dillingeni darab programja eljutott Kolozsvárra, s ott ihletője lett egy nagyrészt azonos cselekményű, kibővített mondanivalójú, rövidebb előadásnak.

3. *Franciscus Neumayr: Szent István magyar király, München 1740 – Székesfehérvár 1756*

Franciscus Neumayr a müncheni jezsuita kollégium filozófiaprofesszoraként 1739–1747 között iskoladrámák egész sorozatát írta a kollégium Gyümölcsoltó Boldogasszony latin társulata számára. A darabokat az előadások sorrendjében a társulat jelentette meg, „usum suae, et alienae” indoklással.⁴³ Neumayr *Meditatio II. Verae devotionis signa, sive S. Stephani Hungariae Rex* című Szent István-darabjának müncheni előadását a

⁴² A 18. század közepéről, második feléből több olyan Szűz Mária-ábrázolás ismert, mely Mária Terézia külső megjelenését és öltözetét utánozta. Az ábrázolások egy része a sokszorosított grafikában is megjelent, így például a szombathelyi domonkos templom Szűz Mária kultusztárgya Mária Terézia díszöltözetében. SZILÁRDFY Zoltán, TUSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Bp., 1987, 144, 299, Nr. 347.

⁴³ Például: Ingolstadt–Augsburg, J. Fr. X. Crätz–Th. Summer, 1758.

kötet címlapján olvasható megjegyzés alapján 1740 körülre tehetjük. A darab magyarországi recepciója az 1750-es évektől érvényesült.⁴⁴

Neumayr darabjának átdolgozott változatát 1756-ban Székesfehérvárott adták elő a *syntaxis* és a *grammatica* osztály tanulói, *Stephanus seu Zelus triumphans* címmel.⁴⁵ A két együtt játszó osztály tanára az ekkor huszonnégy éves Waxman Ignác volt, akinek irodalmi munkássága nem ismert.⁴⁶ A dráma teljes kéziratos szövege és két program kéziratos változata fennmaradt a Székesfehérvári Püspöki Levéltárban.⁴⁷ Kilián István 1976-ban úgy vélte, hogy a kéziratok három, ismeretlen időben keletkezett különböző drámaszöveg 1756-ban egyetlen személy által készített másolatai. Véleménye szerint a kéziratok az ismeretlen szerző munkamódszerét tanúsítják, „aki mielőtt drámája írásába fogott volna, előzőleg több István-dramát végigolvasott, s kettőnek a színlapját, a *schemát* le is másolta a maga számára.”⁴⁸ A három kézirat között szerkezeti eltérést figyelt meg, s feltételezte, hogy a darabokat „gyakorlatlan diák írta”, amit szerinte az anonimitás is megerősít.⁴⁹ 1979-ben Kilián István módosította korábbi állításait: az 1756-os „másolatokat” feltételesen azonosította az ebben az évben a székesfehérvári jezsuiták által előadott Szent István-darabbal, s azt összefüggésbe hozta Neumayr „elmélkedő drámájával”.⁵⁰ Kilián Szombathy János megfigyelését gondolta tovább, mely szerint Jantsó Ferenc *Szent István, a magyarok királya* című, 1776-ban Kantán előadott darabja Neumayr művének átdolgozása.⁵¹ Kilián szoros kapcsolatot állapított meg a székesfehérvári jezsuita szövegegyüttes és Neumayr darabja között. Míg azonban Neumayr és Jantsó Szent István-darabját Kilián István, Varga Imre és Pintér Márta összevetette egymással,⁵² mindeddig elmaradt a fehérvári kéziratok részletes összevetése az alapművel.

⁴⁴ Vö. KNAPP–TÜSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet), 326–328.

⁴⁵ „Quos in Ludo litterario sedula Moderatorum cura ad omnem virtutem, artesque liberales informabat, supra 200 numerabant; Rhetorica juncta Poësi per decursum anni ter declamavit, sub finem vero Jacobum Machabeorum minimum, syntaxis et grammatica Stephanum, seu Zelum triumphantem, Principia et Parva Vaningum in scenas dedere.” *Historia Missionis Alba-Regalensis Societatis Iesu Ab Anno Domini MDCCXXVII, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= BEK K), Ab 82, 55r; vö. STAUD, i. m. (3. jegyzet), III, 118.*

⁴⁶ 1756-ban a székesfehérvári jezsuita *residentia* egyetlen lakójának sem ismert irodalmi munkássága. „Professores inferiorum scholarum [...] M. Ignatius Waxman, syntaxista, grammata, exhortator dominicalis studiosorum.” LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), IX, 1748–1760, Roma, [1994], 595; LUKÁCS, *i. m.* (24. jegyzet), Pars III, Roma, 1988, 1812.

⁴⁷ Szövegkiadás és tanulmány: KILIÁN István, *Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században*, Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 10(1976), 201–305.

⁴⁸ KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet), 221.

⁴⁹ KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet), 221–222.

⁵⁰ KILIÁN István, *Magyar nyelvű iskoladrámagyűjtemény a Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárában 1761–1769*, Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 110(1979), 26–68. – Kilián 1979. évi publikációját sem Staud Géza – STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), III, 118 –, sem Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna – VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 61–62 – nem hivatkozta. Vö. *Minorita iskoladrámák*, sajtó alá rend. KILIÁN István, Bp., 1989 (RMDE XVIII, 2), 17. sz., 822; KILIÁN István, *A minorita színjáték a XVIII. században*, Bp., 1992, 35, 216, 65. j.

⁵¹ SZOMBATHY János, *A kantai minorita iskoladrámák*, It, 1942/4, 187–188.

⁵² KILIÁN, RMDE XVIII, *i. m.* (50. jegyzet), 822–823; VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 62–65.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2034. CZXK évfolyam 40. szám

A székesfehérvári forrásokat újra megvizsgálva megállapítható, hogy a két program és a drámaszöveg nem három különböző drámára, hanem egyedül Neumayr művére vezethető vissza. A kéziratok az ismeretlen adaptátor munkájának három szakaszát őrzik. Az első program (= 1. kézirat) eredetileg hat *scená*ból állt, melyhez utólag hozzátoldottak még egyet, benne egy újabb szereplővel (Radbertus). A második program (= 2. kézirat) két változatban ismert. Az A) változat három *actus*ból áll, 6 + 6 + 5 *scená*val. Az első *actus* tartalmilag teljesen új az első programhoz képest, azaz bővítés. A B) változatban a második és harmadik *actus* tagolása megváltozott: a 6 + 5 *scená*ból 3 + 3 *scena* lett, ami tartalmilag megfelel az első program hat *scená*jának. A harmadik kézirat maga a kidolgozott drámaszöveg, ami összesen hat *scená*ból áll. Ez tartalmilag fedi az első program hat *scená*ját és a második program B) változata második és harmadik *actus*ának 3 + 3 *scená*ját. Azaz az első program lényegében egy Neumayr művének ismeretében készült drámaterv. A második program két variánsa egy újabb drámaterv, az első program és a Neumayr-dráma ismeretében. Mindezek alapján a székesfehérvári kéziratok viszonya egymáshoz a következő:

1. kézirat: program	2. kézirat: program	3. kézirat: drámaszöveg
Argumentum	Ugyanazon argumentum	Ugyanazon argumentum
	Bővítés: a szerző nevét meg kell nevezni; a hozzáadások maradjanak; a végére még egy mondatot be kell toldani.	Bővítés: a helyszín jelzése.
Szereplők: 5 + 1 fő	Szereplők: 6 fő	Szereplők: 5 fő
–	A) változat	B) változat
Scena 1	Actus 1, scena 1–6	Actus 1, scena 1–6
Scena 2	Actus 2, scena 1	Actus 2, scena 1
Scena 3	Actus 2, scena 2–3	Actus 2, scena 2
Scena 4	Actus 2, scena 4–6	Actus 2, scena 3
Scena 5	Actus 3, scena 1	Actus 3, scena 4
Scena 6	Actus 3, scena 2	Actus 3, scena 5
Scena [7] ultima	Actus 3, scena 3–5	Actus 3, scena 6
–	–	–

A székesfehérvári jezsuiták könyvtárában több példány állt rendelkezésre Neumayr műveiből. Az 1778-ban készült könyvtárjegyzékben a „Poëtici cum Grammaticis” szakban Neumayr *Theatrum Asceticum*ából két példány található,⁵³ közülük az egyik a könyvtár egy részének elszállítása után is helyben maradt.⁵⁴ A negyedréf formátumú

⁵³ Elenchus Librorum in Alba-Regalensi extincta Societatis Residentia repertorum. Anno 1778, BEKK, J 10/1, 53.

⁵⁴ Elenchus Librorum in Bibliotheca Alba-Regalensi post repartitionem remanentium, BEKK, J 18/I, Nr. 2. – A jegyzék szerzői betűrendes.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2034. CZXK évfolyam 40. szám

kötethez mindkét könyvjegyzékben az „Ingolstadii 1752” bejegyzés tartozik kiadásjelzésként. A *Theatrum Asceticum*ot először 1747-ben nyomtatták ki Ingolstadt–Augsburg nyomdahellyel. Sikeres mű volt, mivel már az első kiadás évében megjelent második kiadásban (Ingolstadt–Augsburg). Azonos nyomdahely-jelzéssel ismert harmadik (1752) és negyedik (1758) kiadása is. Az összevetéshez az 1758. évi kiadást használtuk.⁵⁵

Neumayr drámaszövege jól összevethető a székesfehérvári drámakéziratokkal. Székesfehérvárott nem került színre az egész eredeti színjáték, és semmi nem utal arra, hogy énekes részek lettek volna az előadásban. Elhagyták az elmélkedésre ösztönző, áriákkal teli prologust, mely lényegét tekintve oktatás az igazi áhítat mibenlétéről, s nem került színre a szintén énekes-zenés *chorus* sem, mely a balga szüzek hívságos áhítatát mutatta be.⁵⁶ Mindkét darabban öt történeti szereplő volt, akik közül Székesfehérvárott háromnak a nevét megváltoztatták:

Neumayr	Székesfehérvár
S. Stephanus Rex	S. Stephanus
Astricus Episcopus Colocensis	Anastasius [...] quem alij Astricum vocant
Ludolphus legatus Conradi Caesaris	Otto Conradi Caesaris legatus
Moradinus legatus Idolatrarum	Bátor Ungarorum, idolis adhuc addictorum...
Theobaldus S. Stephani Camerarius	Vencellinus Regi a cubiculis

A névváltoztatások ellenére azonban a szerepek tartalma nem módosult. A két darab szerkezete a tartalmi eltérések jelzésével a következő:

Neumayr 1740	Székesfehérvár 1756
Argumentum	Argumentum
Prologus	–
Punctum I. scena 1	scena 1
scena 2	scena 2 (rövidítve)
scena 3	scena 3 (jelentősen rövidítve)
scena 4	scena 4 (minimálisan rövidítve)
scena 5	scena 5
scena 6	–
Chorus	–
Punctum II. scena 1	–
scena 2	–
scena 3	scena 6

A két darab cselekménye teljesen azonos egymással. A fiát gyászoló István király megkapja a pápától kért koronát, de – a történeti valósággal ellentétben – nem akarja

⁵⁵ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet), 211–242.

⁵⁶ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet), 211–242, itt: 213–217, 232–237.

megkoronáztatni magát. Az udvarban élők nem értik magatartását. István Szűz Mária lába elé helyezi a koronát. Ezt követően csodás jelek erősítik meg István döntésének helyességét: 1. Konrád császárt egy látomás békességre intette, s nem támadta meg a magyarokat; 2. a pogány magyarok vezetője bejelenti, hogy önként keresztény hitre térnek. Míg azonban Neumayrnál az Imre herceg sírja előtti tér („coram tumba defuncti filii”) a játék helyszíne,⁵⁷ Székesfehérvárott Szűz Mária képe előtt játszottak a szereplők („coram Icone B. Virginis”).⁵⁸ Mindkét darabban egyetlen rendezői utasítás található, s ez tartalmilag azonos: „nola sonat” – „pulsat campanulam Stephanus”.⁵⁹

A tartalmi és szövegszerű azonosság bemutatására részletes összevetést végeztünk. Megállapítható, hogy a székesfehérvári darab 1. *scenája* lényegében megismétli Neumayr szövegét (*Punctum I. scena 1.*). Példaként álljon itt a jelenet első és utolsó mondata:

Neumayr

„*Theobaldus* O quantum gratus venire, Astrice, si adhuc Emericus viveret; nunc tentabo quidem, dubito tamen, an ad alloquium admissurus sit Princeps: Ad tumbam Filij jam triduum solitarius gemit, et nescio, quae consilia secum agitat.”

[...]

„*Steph.* Opportunissimus adest: ingrediat. Tu fac imperata.”

Székesfehérvár

„*Vencellinus* Quam jucundus Principi accideret reditus tuus Anastasi, si viveret adhuc Emericus. Tentabo quidem, sed ve-reor, ut si copiam tibi faciat.

A funere Filij solitarius gemit, et nescio quid agitat secum.”

[...]

„*Steph.* Opportunus adest: ingrediat. Tu fac imperata.”⁶⁰

A 2. jelenet szövegét a székesfehérvári átdolgozó lerövidítette, s körülbelül egy oldalt kihagyott Neumayr szövegéből, ami azonban nem érinti a két darab tartalmi azonosságát. A további példák is azt igazolják, hogy Székesfehérvárott lényegében Neumayr művét adták elő.

Neumayr

Scena 2.

„*Astricus.* Vive Rex!

Steph. In tumulum abiit dimidium mei: et tu Regem me vis?

Astr. Sic ludit nobiscum Deus: secunda adversis miscet, ne deficiamus, adversa secundis, ne extollamur. Quanquam quid intempestivo gemitu sortem beatam plan-

Székesfehérvár

Scena 2.

„*Anast.* Vive Rex!

Steph. In tumulum abiit dimidium mei, et tu Regem me vis?

Anast. Sic nempe Deus secunda adversis miscet, ne extollamur. Adversa secundis temperat, ne cadamus animis. Quanquam quid beatam Patris, et Filij sortem intem-

⁵⁷ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet), 219.

⁵⁸ KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet), 294.

⁵⁹ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet), 219 – KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet), 294.

⁶⁰ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet), 217, 219 – KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet), 294, 295.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2034. CZXK évfolyam 40. szám

gimus, qua Filius, et Pater gaudent? Rex est Filius jam ante te coronatus in coelis: Rex es tu, hoc jure, et titulo a Vicario Christi donatus in terris. Testem porrigo Sanctissimi manum, et primus adoro Regem.”

[...]

„*Steph.* Igitur deliberatum satis. Emerice, tu me sic docuisti ratiocinari: quando ero, ubi tu es modo, gaudebo decrevisse, quod decrevi. At non hoc solum decretum est,

Pater,

Conrado cedere, sed ipso Principatu abdicabo me hodie, et quidquid possideo juris, digniori transcribam.”

Punctum I. scena 5.

„*Theob.* Mens sancta mens Divina est!

Astr. Sic ex Hungariae Regno Regnum Marianum facis. O jucunda cogitatio!

Steph. Si probas Praesul, age, Regulas Mariani Regiminis scribe.”

Punctum II. scena 3.

„*Astr.* Regnum eris felicissimum, quamdiu eris Marianum!

Steph. Cessate privatos plausus: publica laetitia sit! sciat Aula, sciat Hungaria, quod Maria sit Regina Hungariae, et Stephanus Mariae Vicarius!

Omnes. Magna Domina! Magna Domina! Magna Domina!”

pestivo funestamus gemitu? Rex est filius, jam ante te coronatus in caelis: Rex es tu, hoc jure, et titulo a Christi vicario Illustratus in terris. Testem porrigo s[anctis]simi, et primus adoro Regem.”⁶¹

[...]

„*Steph.* Deliberatum est itaque

Pater,

Conrado cedere: imo nec hoc satis: ipso principatu abdicabo memet hodie, et quidquid possideo juris, digniori transcribam.”⁶²

Scena 5.

„*Ven.* O mentem sanctam!

Anast. Princeps! felicem, et hostibus formidabilem facis atriam, dum eam Regnum facis Marianum.

Steph. Anastasi! te mihi Marianae voluntatis interpretis eris.”⁶³

Scena 6.

„*Anast.* Regnum eris felicissimum, dum eris Marianum.

Steph. Mittite privatos plausus: publica sit laetitia. Sciat aula, sciat Hungaria, sciat Orbis, Mariam esse Hungariae Reginam, Stephanum Mariae Vicarium.

Anast. O magna Domina!”⁶⁴

A szerkezeti összevetés és a szövegpéldák egyaránt azt bizonyítják, hogy a székesfehérvári adaptátor hűen követte forrását. A három kézirat együttesen tanúsítja, hogy az átdolgozó némileg gyakorlatlanul, de céltudatosan dolgozott. A történeti cselekményt

⁶¹ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet), 220 – KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet), 295.

⁶² NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet), 222 – KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet), 296.

⁶³ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet), 229 – KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet), 298.

⁶⁴ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet), 242 – KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet), 299.

változatlanul átvette, s a helyi előadók életkorához és tudásához igazítva lerövidítette a szöveget. A vizsgálat egyben igazolja Kilián István megállapítását, mely szerint Jantsó Ferenc 1776-os kézdivásárhelyi-kantai Neumayr-változatának nincs köze a székesfehérvári szövegegyütteshez, s a minorita és a jezsuita adaptáció külön-külön, Neumayr művének önálló felhasználásával jött létre.⁶⁵

4. I. Béla, Nagyszombat 1708 – Würzburg 1755

A Szent István-darabok vizsgálatában bemutattuk három, különböző német jezsuita színpadokon játszott iskoladráma közvetlen vagy közvetett magyarországi ismeretét, adaptáló befogadását. Az I. Béláról 1708-ban Nagyszombatban játszott darab esetében fordított irányú hatásmechanizmus feltételezhető. A *Hungaria Tertio Christiana, seu Bela Rex* című dráma⁶⁶ összevethető párdarabja egy csaknem ötven évvel később Würzburgban színre vitt, *Bela Tragoedia* című előadás.⁶⁷ Mindkét darabnak fennmaradt a latin nyelvű nyomtatott programja.⁶⁸

Mindkét játszóhelyen a tanév végi ajándékosztással egybekötve, szeptemberben adták elő a drámát. Nagyszombatban az Esterházy Pál által létrehozott alapítványból⁶⁹ osztottak jutalmat, Würzburgban Adamus Fridericus püspök volt a mecénás. Ismeretes, hogy az ajándékosztó előadásokat egy-egy játszóhely oktatási intézményét reprezentáló bemutatóknak szánták, így joggal feltételezhető, hogy mindkét helyen színvonalas, kidolgozott és jól betanított játék került színre.

A darabok szerzőjét vagy összeállítóját nem ismerjük név szerint. Feltételezhető azonban, hogy a nagyszombati drámát Varjú Zsigmond vagy Dugovich Imre írta, illetve tanította be.⁷⁰ Tudjuk azt is, hogy mindkét játszóhelyen azonos forrásból dolgoztak:

⁶⁵ KILIÁN, RMDE XVIII, i. m. (50. jegyzet), 822–823; KILIÁN, *A minorita...*, i. m. (50. jegyzet), 92–94.

⁶⁶ Tyrnaviae, Typis Academicis, 1708.

⁶⁷ Würzburgi, Typis J. Ch. Kleyer, 1755.

⁶⁸ Vö. KNAPP–TÜSKÉS, i. m. (1. jegyzet), 311–312.

⁶⁹ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1993, 19–46.

⁷⁰ 1708-ban Nagyszombatban több neves, irodalmi tevékenységéről ismert jezsuita teljesített szolgálatot, mint például Rajcsányi János, Timon Sámuel és Csete István. A színházi ügyek azonban nem tartoztak hatáskörükhöz. A *professores inferiorum scholarum* között viszont két olyan személy tevékenykedett, akik közül bármelyik nevéhez köthetnénk az előadást. A drámaelméleti tevékenységéről ismert Varjú Zsigmond (vö. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Kézírtatos drámaelméletek a XVII–XVIII. századból = Az iskolai színjáték*, i. m. [69. jegyzet], 11–18, itt: 12–13) a principisták tanára volt. Valószínű, hogy a huszonnégy évesen elhunyt Varjú 1705–1711 között több színi előadást rendezett. Varjú nyomtatásban megjelent hőskölteményének tárgya (*Divina Metamorphosis, seu Hungaria e Gentili Christiana*, Tyrnaviae, 1711) is arra enged következtetni, hogy jelentős szerepe lehetett a dráma színre vitelében. Vö. még LUKÁCS, i. m. (24. jegyzet), Pars III, Roma, 1988, 1762–1763. A *poëta* osztály tanárának, az egyetlen nyomtatásban megjelent művéről ismert (*Magni Patris Magnus Filius, sive Divus Emericus*, Tyrnaviae, 1708), szintén fiatalon elhunyt Dugovich (Dugovics, Dugovics) Imrének (1682–1710) pedig 1708-ban feladataihoz tartozott színházi dolgok felügyelete („M. Emericus

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2034. CZXK évfolyam 40. szám

Bonfini *Rerum Ungaricarum decades*ének második tizede harmadik,⁷¹ illetve második és harmadik könyvéből.⁷² A nagyszombati előadás programjának címe Bonfini megfogalmazására utal.⁷³ A forrás eltérő terjedelmű részének megjelölése összhangban áll a két darab eltérő időszakot átfogó cselekményével. Nagyszombatban az 1060-ban játszódó szűkebb cselekményt – András király halála után az új király, Béla megerősíti a kereszténységet az országban – a történelmi események általános ismertsége magyarázza. Würzburgban ezen események ismeretét sem a diákoktól, sem a nézőközönségtől nem lehetett elvárni, ezért itt az előadott tárgy 1056–1060 közti előtörténetét, azaz Salamon megkoronázását, Béla herceg menekülését, majd győzelmét is színpadra vitték. A két darab cselekménye a következőképpen alakul:

Nagyszombat 1708

–

–

–

András király halála után a győztes Bélát királlyá koronázzák.

Béla célja az ország nyugalma.

Ennek érdekében toleráns a pogány hit követőivel, s először legyőzi a IV. Henrik által támogatott Salamon seregeit, majd a pogányságra hajló magyarokat.

Törvényekkel megerősíti a kereszténységet, ami a keresztény hit harmadik megerősítése az országban.

Würzburg 1755

András király fiának, Salomonnak akarja biztosítani az uralkodást, ezért viszályba kerül testvérével, Bélával.

Béla kénytelen lemondani a trónról, majd Lengyelországba menekül.

Béla visszatér, legyőzi Andrást.

A győztes Béla király lesz.

Az országot stabilizálja azzal, hogy

1. általános kegyelmet hirdet,

2. a pogány magyarokat eltiltja a pogány vallástól.

Béla győzelme a kereszténység győzelmét jelenti az országban.

A szereposztás tükrében mindkét előadás zenés-énekes darab volt. Változatos, a történelmi eseményeken túlmutató, fiktív elemekkel is szórakoztatták a közönséget. Ez utóbbiak közül az intrika, a megtévesztés, a cselvetés és a félreértés a cselekmény élén-

Dugovich, poeta, catechista hungaricus, habet curam rerum comicarum”). LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), VI, 1700–1717, 1993, 448–450; vö. LUKÁCS, *i. m.* (24. jegyzet), Pars I, Roma, 1987, 262.

⁷¹ *Hungaria, i. m.* (66. jegyzet), A_{IV}.

⁷² *Bela, i. m.* (67. jegyzet), [1]_v.

⁷³ „Haec tertia fuere iacta fidei fundamenta”. Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades*, Basiliae, 1568, 232. A nagyszombati *historia domus* ettől eltérően körülírja a színpadra vitt történelmi eseményt: „Bela Hungariae Rex benignitate sua Vatham (Regni turbator, rituumque Scythicorum defensor, ac promotor) in amplexu religionis christianae recipiens”; idézi STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), I, 127.

kítését és a figyelem fenntartását szolgálta elsősorban. Feltűnő, hogy míg Nagyszombatban hangsúlyosan volt jelen a Salamont támogató III. és IV. Henrik császár némileg összemosódó alakja – s fellépett III. Henrik lánya, Salamon felesége, Zsófia is, aki az első felvonás ötödik jelenetében például apjának könyörög, hogy támogassa Salamon érdekeit –, a würzburgi előadásból a program szerint hiányzott a magyar–német konfrontálás, s a történelmi eseményeket a magyarok belviszályaként vitték színre. Ennek megfelelően Würzburgban kizárólag magyar szerepeket játszottak. További közös sajátosság, hogy mindkét előadás főszereplője I. Béla, akit keresztény „minta”-királyként jelenítettek meg, s végig a középpontban állt a keresztény hit és értékrend bemutatása, védelme.⁷⁴

Jól összevethető a két előadás szerkezete, jóllehet Nagyszombatban összesen nyolc jelenettel hosszabb volt a darab:

Nagyszombat 1708
Prologus
Actus I. scena 1–6
Chorus I.
Actus II. scena 1–8
Chorus II.
Actus III. scena 1–9
Epilogus

Würzburg 1755
Prologus
Actus I. scena 1–5
Chorus I.
Actus II. scena 1–5
Chorus II.
Actus III. scena 1–5
Epilogus

A felsorolt közös sajátosságok alapján feltételezhető, hogy a nagyszombati előadás latin nyelvű programja – s talán szövege is – a jezsuita rend belső információs csatornáin révén ismertté vált az osztrák–magyar rendtartománnyal határos délnémet jezsuita provinciában, s így kerülhetett sor a Bonfini nyomán kibővített würzburgi változat létrejöttére.

5. III. Béla fiainak viszálya, Augsburg 1751 (Innsbruck 1756, Dillingen 1757) – Trencsén 1761

Az augsburgi,⁷⁵ innsbrucki⁷⁶ és dillingeni⁷⁷ előadások nyomtatott programjainak összevetése alapján a három, ismeretlen szerzőjű darab lényegében azonosnak tekinthető egymással. A legbővebb a dillingeni program, mely közli a prologus és a két közjáték szövegét is. Az 1751-es és 1756-os program csaknem szó szerint megegyezik. A programoknak ez a szoros kapcsolata megerősíti a megfigyelést, hogy a drámatémákat

⁷⁴ Vö. KNAPP–TÜSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet), 331–332.

⁷⁵ *Emericus Pannoniae Rex*, Augsburg, J. A. Labhart, 1751.

⁷⁶ *Emericus Pannoniae Rex*, Innsbruck, M. A. Wagner, 1756.

⁷⁷ *Triumphus Mansuetudinis in Emerico Pannoniae Rege spectatus*, Dillingen, Gedruckt bey J. C. Bencard Seel. Wittib, und Erben, 1757.

és -szövegeket a kollégiumok kicserélték egymás között, illetve közvetítették egymásnak. Az argumentum, a prológos, a cselekményvezetés, a két közjáték és a szereposztás mindhárom német változatban fedi egymást. A tartalom főbb elemei sem különböznek: Imre trónra kerül; az országot két oldalról külső ellenség fenyegeti; Imre testvére, András Imre koronájára tör; Imre eleinte türi testvére lázadását, majd leveri, végül kegyelmet gyakorol. A prológos mindhárom esetben szimbolikusan elővételezi a darab cselekményét: a Discordia által felingerelt Mars és Furor Pannónia trónjára tör, Mansuetudo azonban legyőzi őket. A két közjáték a bibliai József történetével allegorizálja a történeti eseményeket.⁷⁸

A trencsényi színpadon *Emericus et Andreas*⁷⁹ címmel előadott, ismeretlen szerzőjű⁸⁰ játék nyomtatott programja nagyon rövid, mindössze két levél terjedelmű. Ennek ellenére – bizonyos korlátok között – összevethető az említett német játszóhelyeken előadott drámákkal. Jóllehet a szereposztásból egyértelmű, hogy Trencsényben is zenés, táncos darabot vittek színre, prológusról, közjátékokról és epilógusról nem tudunk, mivel a program kizárólag a történelmi cselekményt rögzíti.

A német és a magyar darabok közös sajátossága, hogy egyaránt a tanév végén, szeptemberben adták elő őket. Trencsényben jutalomosztás is volt Serényi Amand királyi kamarás bőkezűségéből. Mind a négy játszóhelyen különféle életkorú, eltérő osztályokban tanuló diákok léptek fel, reprezentálva a tanintézmények évi teljesítményét.⁸¹ Az előadások összetartozását tanúsítja a közös Bonfini-forráshivatkozás⁸² és az események helyszínének hasonló megjelölése.⁸³ A darabok tárgya azonos: III. Béla király halála után fiai, Imre és András között felbomlik az egyetértés. A helyzetet súlyosbítja az ország külső fenyegetettsége; a lengyelek Halics felől, Velence Dalmáciában készülnek támadásra. András nem szeretné, hogy Imre utódja fia, László legyen, mivel magának akarja a hatalmat. A viszálynak az vet véget, hogy Imre kegyelmet gyakorol (*mansuetudo*) és a testvérek megegyeznek egymással.

A 12–13. század fordulóján zajló politikai ellentétek és a trónutódlásért folytatott váltakozó sikerű hatalmi harc színre vitelében tág teret engedtek a fikciónak, a megtévesztések sorozatának. Nyílt összecsapás helyett köpönyegforgatás, színlelés és az ellenség

⁷⁸ Vö. KNAPP-TÜSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet), 332–333.

⁷⁹ Tynaviae, Typis Academicis Societ. Jesu, 1761.

⁸⁰ 1761-ben az iskola tanárai voltak az irodalmi tevékenységükről nem ismert Ladislaus Okolicsani, Antonius Rumer és Henricus Gartner. A trencsényi kollégiumban élt Tarnóczi Menyhért is, aki viszont változatos irodalmi tevékenységet folytatott. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), X, 1761–1769, Roma, [1994], 35–37.

⁸¹ Staud Géza téves megjegyzése szerint Trencsényben a retorika és a poézis osztályok tanulói játszottak. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), II, 305. A szereposztásban azonban a főbb szerepek egy része mellett a principistákra, parvistákra és grammatistákra utal a rövidítés.

⁸² 1751, 1756: „Bonfinius de rebus Hung. Dec. 2. lib. 7”, 1757: „Bonfinius”, 1761: „Ant. Bonf. L. 7. Dec. 2.” – A német játszóhelyeken az első helyen hivatkozott Bonfini mellett 1751-ben, 1756-ban és 1757-ben a jezsuita Antonius FORESTI *Mappa mondo istorico* (Parma, 1690) című, több kiadásban megjelent, német nyelvre is lefordított munkájára, 1757-ben harmadik forrásként Flavius BLONDUS (Biondo) *Historiarum ab inclinatione Romanorum decadésére* (Velence, 1483) hivatkoznak.

⁸³ 1751, 1756: „scena figitur in castris”, 1757: „Scena defigitur in castris Emerici”, 1761: „Scena fingitur in Castris Trenchinium inter, et Szalkam.”

táborának kölcsönös kémlelése tölti ki a cselekményt.⁸⁴ A „furor militum” eredménytelensége végül sikerre vezeti a békevágyat és győz Imre király *mansuetudója*. Mind a négy programban a megtévesztések sorát végrehajtó, álruhába öltöző, változó érdekeket képviselő szereplők neve mellett rövid megjegyzés olvasható, hogy a néző tudja, ki kinek az érdekét képviseli. Így például „Erneus Palatinus regi fidissimus” (1751), „Erneus regni Palatinus, vir fidus” (1756), „Erneus Regni Palatinus Regi fidus” (1757), „Drágavérius Palatinus Clam favet Emerico” vagy „Andreas, Frater Emerici in cujus Castris latet sub Nomine Hagymásy” (1761).

A német és a magyar szereposztás főbb szerepei megfeleltethetők egymásnak, a szereplők egy része azonban itt is, ott is hiányzik. Így például a német színpadon fellépő „Uzbekius regni primas, discordiae ac belli fax” és „Bancbanus conjuratorum coryphaeus” nem azonosítható a trencsényi szereposztásban senkivel. Trencsényben ugyanakkor fellépett „Dampierius, Dux Gallorum” és „Boykovszkius, Tribunus Polonorum”, melyekhez hasonló szerep nincs a német drámákban.

A három, azonos szerkezetű német darabhoz képest a trencsényi előadás váza leegyszerűsödött: a prológussal induló, öt felvonásos, kétkórusos megoldásból három felvonásos dráma lett. A darabok meghatározó cselekményelemei azonban azonos rendben követik egymást, s jelentésük sem különbözik: az ellenséges hadi táborok között jönnek-mennek a hírek az álöltözetet viselő szereplők révén; nyílt konfrontálódás nincs, mert a döntő pillanatban Imre király beszédet mond, a felek békét kötnek, s kölcsönösen elengedik foglyaikat. Mindezek alapján valószínűnek tartom, hogy a trencsényi darab valamelyik német változat ismeretében, kisebb-nagyobb módosításával készült.

6. Hunyadi László, München 1697 – Kolozsvár? 1747?

A müncheni jezsuita kollégium retorikai osztályának tanára, a drámaírói munkásságáról ismert Michael Mischon (Michon)⁸⁵ szerezte azt az *Actio in Ladis[laum] Corvinum Decantatissimj Herois. Huniadis Filium* című színdarabot, melyet a retorikai osztály 1697. március 15-én adott elő iskolai gyakorlatként (*exercitium scholasticum*). A dráma teljes kéziratos szövege ismert, s összevethető egy Magyarországon fennmaradt, szintén latin nyelvű kéziratos dráma szövegével (*Ladislaus Hunyady*). Az utóbbi darabban Szörényi László foglalkozott részletesen.⁸⁶ Feltételezése szerint az íráskép alapján 18. századi, magyarországi jezsuita, ismeretlen szerzőjű, pozsonyi tulajdonosi bejegyzést tartalmazó, szegedi közgyűjteményben őrzött tragédiát Kolozsvárott adták elő 1747-ben.

⁸⁴ Vö. VARGA-PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 95–97.

⁸⁵ 1694–1699 között volt retorikatanár Münchenben, az 1695–1725 közötti időszakból összesen nyolc iskoladrámája ismert. Vö. KNAPP-TÜSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet), 319.

⁸⁶ SZÖRÉNYI László, *Ismeretlen jezsuita latin tragédia Hunyadi Lászlóról: Bessenyei György tragédiájának forrása*, ItK, 93(1989), 683–705; UŐ, *Ismeretlen latin jezsuita dráma Hunyadi Lászlóról = Iskoladráma és folklór*, *i. m.* (4. jegyzet), 53–66; *ua.* = UŐ, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Bp., 1999, 84–96.

Okfejtése alapján elfogadom, hogy a kézirat egy 18. századi jezsuita⁸⁷ iskoladráma szövegkönyve lehet, s lehetségesnek tartom azt is, hogy a darabot Kolozsvárott adták elő 1747-ben.⁸⁸ Közvetve ezt látszik megerősíteni, hogy a szegedi szövegkönyvvel összevethető Mischon-darabot március 15-én (valószínűleg Hunyadi László 1457. március 16-i lefejezésére emlékezve) adták elő a müncheni retorikai osztály tanulói – éppúgy, ahogy ötven évvel később Kolozsvárott is márciusban vitték színre a drámát.⁸⁹

Szörényi László feltételezi azt is, hogy a kolozsvári darab szerzője esetleg Jósa István volt,⁹⁰ s a mű forrásként szolgált Bessenyei György *Hunyadi László* (1767) című tragédiájához.⁹¹ A szerzősége vonatkozó feltételezést azonban semmi nem igazolja; 1747-ben Jósa nem élt a kolozsvári kollégiumban. Mint korábban említettem,⁹² 1747-ben Kolozsvárott tevékenykedett az iskoladráma-fordítóként ismert Lestyán Mózes, aki a grammatistákat oktatta; ők azonban ebben az évben az *Anacharsis Scythia* című drámát adták elő. Lestyán szerzősége tehát aligha feltételezhető a darabban kapcsolatban. A kolozsvári retorikai osztály tanára ekkor Dobra László volt, akinek néhány verses és prózai munkája ismert.⁹³ Így például 1747-ben Kolozsvárott *liber gradualisként* jelent meg a Szinnyei József⁹⁴ által neki tulajdonított, *In idola orbis terrarum actio* című kiadvány.⁹⁵ A címben olvasható *actio* kifejezés itt nem drámatörténeti értelemben veendő; pusztán tagolási egységet (fejezet, rész) jelöl, amivel a szerző tíz részre osztotta a pogány vallásokról írott prózai értekezést.⁹⁶

⁸⁷ A forrásszöveget kísérő egykorú megjegyzések jezsuita szerzősége utalnak, így például a darab végén a jezsuita rend jelmondatának rövidítése („O.A.M.D.G.”). Másrészt a pozsonyi tulajdonosi bejegyzés („Ex Libris Davidis Marton de Meszlen. Posonii di 13a Martij, Anno 1791”) nyomán feltételezett pozsonyi játszóhelyen a jezsuita iskolában a grammatisták által 1749-ben előadott Hunyadi László-darabról – „Ladislaus Corvinus”, STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) – nem deríthető ki közelebbi. A pozsonyi kollégium 1749. évi történetére vonatkozó forrásadatok hiányoznak. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), IX, 1748–1760, Roma, [1994].

⁸⁸ A 18. századból több jezsuita Hunyadi László-előadás ismert, ezeket felsorolja SZÖRÉNYI, *Ismeretlen latin jezsuita...*, *i. m.* (86. jegyzet), 61; vö. még VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 117–119.

⁸⁹ „Rhetores tribus primis mensibus totidem in Scena lusere Corvinos. [...] Tertio [azaz harmadikként, a harmadik hónapban, márciusban] denique Ladislaum itidem Corvinum ob Ulrici Cillejo Comitis caedem in jus vocatum.” STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), I, 272.

⁹⁰ SZÖRÉNYI, *Ismeretlen jezsuita latin...*, *i. m.* (86. jegyzet); SZÖRÉNYI, *Ismeretlen latin jezsuita...*, *i. m.* (86. jegyzet).

⁹¹ Szörényi szerint ezt a feltételelesen Kolozsvárhoz kötött darabot mutatták be Komáromban (1747, 1750), Pozsonyban (1749), Lőcsén (1751). SZÖRÉNYI, *Ismeretlen jezsuita latin...*, *i. m.* (86. jegyzet), 683; továbbá Nagybányán (1751) és Esztergomban (1770). Varga–Pintér a felsorolt játszóhelyen előadott darabok szövegének hiányában az állítást merésznek tartja. VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 119. Véleményüket osztom.

⁹² Lásd 40. jegyzet.

⁹³ LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), VIII, 1734–1747, Roma, 1994, 808; Dobra László nem fordult meg sem a szöveg tulajdonosi bejegyzésének készíteményén (Pozsony), sem mai őrzési helyén (Szeged). LUKÁCS, *i. m.* (24. jegyzet), Pars I, Roma, 1987, 247.

⁹⁴ Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., 1893, 934.

⁹⁵ Vö. *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, VII, *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez: 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, Bp., 1989, 225.

⁹⁶ Használt példány: BEK, Fa5756.

A kolozsvári dráma kapcsolatát Carolus Kolczawa cseh jezsuita 1703-ban Prágában nyomtatásban is megjelent Cillei-tragédiájával ugyancsak Szörényi László tisztázta. Következtetése szerint a két darabnak az eltérő tartalom miatt nincs köze egymáshoz; Kolczawa darabját valószínűleg egy 1741-ben Pozsonyban előadott darabbal lehetne összehasonlítani, de ennek szövege ismeretlen.⁹⁷

A darabok előadási körülményeihez tartozik, hogy a bemutató valószínűleg egyik játszóhelyen sem volt nyilvános. A müncheni prológus megjegyzése szerint az előadói gyakorlat⁹⁸ helyszíne az „oratorium nostrum” volt. Kolozsvárott sem évről-évre előadasként vitték színre a darabot;⁹⁹ tudjuk, hogy az év első három hónapjában a rétorok által havonként előadott színpadi játékok közül ez a harmadik volt.

A két kézirat közös formai sajátossága, hogy folyamatosan színpadi utasítások kísérik a szöveget. Így például mindkét játszóhelyen felmutatták az első jelenetben azt a véres kardot, mellyel Hunyadi László megölte Cillei Ulrikot.¹⁰⁰ A müncheni kézirat előadói utasításai között – ellentétben a kolozsvárral – gyakoriak a retorikai és irodalomelméleti kifejezések, melyekkel a diákok tudatos megszólalását kívánták elősegíteni: „repetitio”, „captat. benevol.”, „allocutio” (14v), „sententia” (15r), „distrib.” (15v), „obiectio” (16v), „conclusio” (17v), „difficultate rei” (18r) és „gradatio” (24r).

A közös téma, a Cilleit megölvő Hunyadi László törvény elé idézése és elítélése a müncheni előadásban kiegészült egyrészt az apa, Hunyadi János dicsőségének bemutatásával, másrészt az esküszegő V. László király halálának bejelentésével és a hivatkozással a Divina Nemesisre.¹⁰¹ A történeti események ilyen részletezése valószínűleg csak külföldön, idegen környezetben volt fontos, Magyarországon ezek köztudott tények lehetnek. Közös sajátosság az is, hogy egyik dráma sem jelez konkrét forrást; a kolozsvári előadás argumentuma végén az „Ita passim rerum Hungaricarum Annales” megjegyzés olvasható. Egyetértünk Szörényi Lászlóval, aki szerint ez a forrás szinte bizonyosan Bonfini *Rerum Ungaricarum decadese* lehetett.¹⁰²

A két előadás közös gyökereit bizonyítják a darabokat meghatározó további sajátosságok. Mindkét esetben a Cillei- és a Hunyadi-párt állt szemben egymással. Közös céljuk, hogy meggyőzzék az ellentétes érdekeik között ingadozó V. László királyt, ami kiváló retorikai gyakorlat lehetett. A cél elérése érdekében hosszabb-rövidebb érvelő

⁹⁷ Carolus KOLCZAWA, *Vindex livor sui ultor seu Ulricus Cilli = Uő, Exercitationes dramaticae*, I, Pragae, 1703, 211–399; SZÖRÉNYI, *Ismeretlen latin jezsuita...*, i. m. (86. jegyzet), 60. – Egy 1710-ben az eichstätti jezsuitáknál bemutatott Cillei-darab programját Alszegey Zsolt Carolus Kolczawa darabjával hozta összefüggésbe: ALSZEGEY Zsolt, *Magyar tárgyú latin jezsuitadramák*, EPhK, 35(1911), 99–114; vö. STAUD, i. m. (3. jegyzet), 423.

⁹⁸ Retorikai gyakorlatra utal a prológus vége felé tett megjegyzés: „Conati ergo sumus tum ad imitationem Ciceronis in Catilinam, tum ad normam faciliorem oratoriae facultatis hoc scholasticum exercitium elaborare, et ne suo illi.”

⁹⁹ Az évről-évre előadás címe *Godofredus Buillionis* volt. STAUD, i. m. (3. jegyzet), I, 272–273.

¹⁰⁰ München: „ferrum Regi ostendit”, 15r; Kolozsvár: „Rubentem ostendit gladium”, 3.

¹⁰¹ A *jus talionis* emlegetése abban az értelemben, hogy Hunyadi László sorsa Cillei megölését követően egy év múlva teljesedett be, s Hunyadi hitszegő lefejezése után V. László király sem élhetett tovább.

¹⁰² Decas III, liber VIII. SZÖRÉNYI, *Ismeretlen latin jezsuita...*, i. m. (86. jegyzet), 60.

orációk hangzottak el a Hunyadiak ellen, illetve mellett. A monologizáló megszólalások és a színpadi cselekmény kombinációja a deklamáció és az iskoladráma közötti, nem túl nagy számban ismert átmeneti formaként jellemzi a két darabot.

Műfaji meghatározásként Münchenben az „actio” kifejezést használták, a magyarországi darabot a „tragoedia” elnevezéssel illették az argumentumban. Az *actio* megnevezés Münchenben – a prológust követően az iskoladramákban szokásos tagolás helyett – a tizenhét szereplő nevével elkülönített, harminckét egyéni megszólalást (deklamáció) jelentett. A magyarországi szövegben az argumentum után felsorolják a szerepeket, majd következik a három *actusból*, azokon belül eltérő számú (10 – 9 – 11) *scená*ból álló darab, melyhez nem kapcsolódott semmiféle közjáték, előjáték vagy epilógus.

Münchenben a „megszólalások” ritkábban alakultak át dialógusokká, mint Magyarországon. A deklamálók először tizenhatszor egy-két mondatban röviden, majd ugyanennyiszor hosszabban, *oratio* jelleggel beszéltek. A cselekmény folyamatosságát a rövid megszólalások biztosították azzal, hogy szorosabbra vonták, összefogták az eseményeket. A leggyakrabban (kilencszer) V. László, Hunyadi László (négyyszer), Hunyadi Mátyás (háromszor), Gara László és Vitéz János, váradi püspök (két-két alkalommal) szólalt meg. A további szerepek alakítóinak egy-egy megszólalás jutott. Valószínű, hogy ily módon juthatott szóhoz mindegyik rétor tanuló. A magyarországi darabban monológként értékeltük azokat a szövegrészeket, ahol a „solus” jelzés olvasható. Így beszélt V. László háromszor, Hunyadi László és Rozgonyi Sebestyén két-két, valamint Gara László és Gara Zsigmond egy-egy alkalommal.

Mindkét színdarab főszereplője V. László király, aki az intrikáktól befolyásolva vérpadra küldte Hunyadi Lászlót.¹⁰³ Münchenben nem volt külön szereposztás; az ott elkülöníthető tizenhét szerepből összesen hat ismétlődik a nyolc szerepre méretezett magyarországi darabban: László király, Gara László, Bánfy Pál, Hunyadi László, Hunyadi Mátyás, Rozgonyi Sebestyén és Gara Zsigmond.

A pártok egymás elleni intrikáját bemutató darabok tartalma és cselekménysora egyaránt közel áll egymáshoz. Mindkét színdarab alaphelyzete azonos: Hunyadi László megölte Cillei Ulrikot, a király vérrokonát. Sajátos, ugyanakkor az eltérő földrajzi környezet miatt érthető vonás, hogy a magyarországi tragédia Hunyadi László monológiájával indul, melyet kezében véres karddal ad elő Cillei bűneiről és saját, tetteivel kapcsolatos kételyeiről. Münchenben ugyanilyen az alaphelyzet bemutatásának színpadi megoldása: először röviden V. Lászlótól, majd hosszabban Hunyadi László ellenségétől, Gara Lászlótól tudjuk meg az előtörténetet. A történet mindkét darabban a király ígéretével folytatódik, azaz hogy nem kíván bosszút állni. A sikeres intrikusok végül mégis elérik céljukat, Hunyadi László elítéltetését, majd a későn jövő kegyelmi határozat rádöbbeneti a királyt tette politikai súlyára. Alapvetően eltérnek azonban V. László szerepének tartalmi összetevői. Míg Münchenben a két ellentétes tábor érveit meghallgatva, ám lelki tusa nélkül dönt a király, a magyarországi darabban nemcsak Hunyadi László, hanem mások, például Rozgonyi és a király is hosszasan tépelődnek, mi lenne a helyes döntés.

¹⁰³ Vö. még SZÖRÉNYI, *i. m.* (86. jegyzet); VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 118.

Az összevetésre három monologikus részt választottam ki, melyek közös tartalma a következőkben összegezhető:

München 1697

Gara László prológus utáni hosszú megszólalása (14r–14v)

Kolozsvár 1747

Gara László, Actus I, scena 7 (23–25)

Mindkét monológ erős érzelmekkel töltött, a felkiáltó kérdések száma különösen nagy, a nyelvi megformálás hasonló. Értésülünk az intrikus Gara motivációjáról, aki nem tudja elviselni, hogy a Hunyadiak „legyőzzék” törekvéseit; Hunyadi László szerinte bajkeverő, aki dicstelen tetteivel a király ellen vétett; erre hivatkozva igyekszik bizonyítani a felségsértést és bevádolni Hunyadi Lászlót a királynál.

Rozgonyi Sebestyén egyetlen, hosszú megszólalása (18v–19v)

Rozgonyi Sebestyén, Actus II, scena 8 és Actus III, scena 4 (50–51, 64–66)

A monológok közös jellemzői az érzelmekkel teli felkiáltások és az *optativus* használata (például: bárcsak emlékezne a király a Hunyadi-ház érdemeire). Rozgonyi kifejti a baj (*calumnia*) nagyságát (így a Hunyadiak ellenségeinek elszántságát és a Hunyadi Lászlóra váró ítélet súlyát), hangoztatja Hunyadi László ártatlanságát; majd elítéli a nem kellő körültekintéssel döntő királyt.

(Hunyadi) Corvin László két megszólalása (közte V. László rövid szövege) (21v–22v)

Hunyadi László, Actus III, scena 7 (78–81)

A végveszély közvetlen előérzetében, érzelmekkel töltött, költői kérdésekben és felkiáltásokban gyakori megszólalások. Hunyadi László hangsúlyozza a baj nagyságát, a végveszély előérzetét, ártatlansága vélelmét; hangoztatja Fortuna, Nemesis és Fama (München), illetve Fatum, Patria és Numen hatalmát.

Mindez mutatja a két darab szoros tartalmi, funkcionális és szövegbeli kapcsolatát, s valószínűnek tartom, hogy mindkettő egyetlen közös „ős”-darabra mehet vissza. Ugyanakkor nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a magyarországi darab Michael Mischon (Michon) *Actio in Ladislaum Corvinum* című müncheni drámája ismeretében készült.

7. Hunyadi Mátyás, Kolozsvár 1702 – Landshut 1719

Hunyadi Lászlóhoz hasonlóan László öccséről, Mátyásról is több drámát adtak elő a jezsuiták Magyarországon éppúgy, mint a német nyelvterületen.¹⁰⁴ A viszonylag jelentős számú előadás-adat ellenére a fennmaradt szövegek és programok száma elenyésző.¹⁰⁵

¹⁰⁴ VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 119–131; TÜSKÉS–KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet); KNAPP–TÜSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet).

¹⁰⁵ VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 120–122, 131; KNAPP–TÜSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet), *A magyar történelmi tárgyú német jezsuita drámák forrásjegyzéke*, 410–428.

E témakörben különösen kedvelt tárgy volt Hunyadi Mátyás kiszabadulása a cseh király fogságából és azt követő királlyá választása.

1702-ben Kolozsvárott adták elő a *Mathias Corvinus e captivo Pogebracchii Bohemiae regis gener factus* című darabot.¹⁰⁶ Már a latin–magyar nyelvű nyomtatott program kétnyelvű címe (*Connubium honoris seu Matthias Corvinus e captivo Bohemiae Regis Gener. Hunyadi Matyas a Tsehek Királynak Veje*) sejteti, hogy nem csupán Mátyás kiszabadulását, hanem – a jezsuitáknál szokatlan módon – házasságkötését is színre vitték.¹⁰⁷ A darabot a kolozsvári nemesi konviktus, a Szent József szeminárium és a jezsuita gimnázium tanulói adták elő Bánffy Anna és Székely Ádám házasságkötése tiszteletére. A cseh királylány alakját az ekkor parvista Mikes Kelemen, a nemesi konviktus lakója játszotta.¹⁰⁸ Valószínű, hogy e gondosan színre vitt előadás szövegének ismeretében adták elő 1772. december 30-án a budai jezsuita színpadon a retorikai osztály tanulói¹⁰⁹ a *Mathias Corvinus* című darabot.¹¹⁰ Bár a két darab forráshivatkozása eltérő (1702: „Bonf. Rer. Ung. Dec. III. lib. IX.” – 1772: „Palma Not. Rer. Ung. Par. 2.”),¹¹¹ közvetlen kapcsolatuk a tartalmi párhuzamok alapján valószínűsíthető. Egyrészt a budai előadás szövege Kolozsvárott maradt fenn, másrészt Budán a mindössze négy szereplő egyike a cseh király lánya, aki – ugyanúgy, mint a kolozsvári darabban – megszereti a rab Mátyást. Ehhez járul, hogy Mátyás mindkét dráma befejező részében egyszerre nyerte vissza szabadságát, vette feleségül a cseh királylányt és lett magyar király.¹¹²

Az 1702-es kolozsvári Mátyás-dráma programja adta az ösztönzést Nagy Júliának, hogy a programot összevesse az ugyanezen évben Münchenben színre vitt *Matthias e captivo Rex* című előadás programjával.¹¹³ A címek alapján azonosnak tűnő két darab cselekménye azonban jelentősen különbözik egymástól: a müncheni színpadon ugyanis a

¹⁰⁶ STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), I, 248. – Staud nem ismerte a nyomtatott programot.

¹⁰⁷ Claudiopoli, 1702.

¹⁰⁸ „Catharina Regis Bohemiae filia – Clemens Mikes, Praenobilis Siculus ex Tribus Sedibus. Parvista e Convictu Nobilium”. *Jezsuita iskoladrámák (ismeretlen szerzők), programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, Bp., 1995 (RMDE XVIII, 4/2), 953–960, itt: 958; vö. VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 120–122; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Mikes a kolozsvári jezsuita kollégiumban = Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára a budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, 1992, 41–46.

¹⁰⁹ A retorikai osztály tanára az irodalmi munkásságáról nem ismert Josephus Pickl volt. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), XI, 1770–1773, Roma, 1995, 145–146.

¹¹⁰ A latin nyelvű drámaszöveg őrzőhelye a kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms 354, 119–125 ff. – A budai előadás-adatot Staud Géza nem ismerte. Vö. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), III, 103.

¹¹¹ Franciscus Carolus PALMA, *Notitia rerum Hungaricarum*, Pars I–III, Tyrnaviae, Typ. Coll. Acad. S. J., 1770, itt: Pars II, 225–306, Matthias I. Rex XXXV. A. C. MCCCCLVIII; 225–227, „Qua via electus Mathias?”

¹¹² Itt jegyzem meg, téves a megállapítás, mely szerint a szerelmi szál jelen volt az 1732. évi korponai piarista gimnáziumban színre vitt Mátyás-darabban is. A Corvina néven fellépő szereplő ugyanis nem Mátyás király felesége volt. E néven édesanyját, Szilágyi Erzsébetet vitték színre. Vö. VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 122; *Inevitabilis fati sors olim in Mathia Corvino genuine declarata*, Budae, J. G. Nottenstein, [1731!], Országos Széchényi Könyvtár, Színház-történeti Tár, argumentumok gyűjteménye, Pro 24.

¹¹³ NAGY, *i. m.* (6. jegyzet), 18–21.

nyomatott kétnyelvű program szerint egy „Cillei és a Hunyadiak”-drámát játszottak, melyben Mátyás csak a harmadik rész utolsó jelenetében válik központi figurává, amikor elfoglalni készül a trónt.¹¹⁴ Nagy Júlia következtetése szerint a két eltérő témájú előadás mégis ugyanarról, tudniillik a *providentia* érvényesüléséről szól.¹¹⁵ Az 1702-ben egymástól jelentős földrajzi távolságban színre vitt két darab programjainak összevetése Nagynál mechanikus választás következménye, ami egy sajátos előfeltevés-sorozat – a történeti témák csupán előkép-szerepet töltenek be; a magyar vonatkozásoknak nincs jelentőségük a jezsuita dráma üdvtörténeti perspektívája mellett; a történelem elveszíteni látszik funkcióját – bizonyítását szolgálta.¹¹⁶

Az 1702-ben Kolozsvárott színre vitt Mátyás-darab véleményem szerint nem az 1702-es müncheni, hanem az 1719 szeptemberében Landshutban előadott, *Anastasis Gloriosa pressae Innocentiae seu Mathias Corvinus ex captivo Rex Hungariae* című darabbal vethető össze.¹¹⁷ A két darab latin–magyar, illetve latin–német nyelvű programjának tanúsága szerint mindkét darab latin nyelvű címének második, magyarázó részében megtalálható a témát pontosan meghatározó „...seu Matthias Corvinus e captivo...” nyelvi fordulat, s nemcsak a színdarabok tárgya, hanem forrásjelzése is azonos.¹¹⁸ Az ismeretlen szerzőjű mű színrevitelével¹¹⁹ mindkét helyen az adott tanintézmény oktatói munkáját reprezentáló díszelőadást valósítottak meg. Míg azonban Kolozsvárott egy főúri házasságkötés alkalmának fényét emelte az előadás, Landshutban tanévzáró „nagy” előadásként játszottak.

¹¹⁴ „Pars III. [...] Scena X. Matthias procerum consilio a populo in Regem Hungariae deligitur. Matthias wird durch Einrathen der Hof-Herren vor den König in Ungaren erwöhlet.” [Franciscus SEIDNER], *Matthias e captivo Rex...*, (München), J. L. Straub, (1702), A_{4v}.

¹¹⁵ NAGY, *i. m.* (6. jegyzet), 21.

¹¹⁶ NAGY, *i. m.* (6. jegyzet), 22.

¹¹⁷ [Landshut], A. Michel, (1719).

¹¹⁸ 1702: „Bonf. Rer. Ung. Dec. III. lib. IX.” – 1719: „Bonfinius de rebus Hungaricis dec. 3tia”.

¹¹⁹ Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna a kolozsvári iskoladráma lehetséges szerzőjeként Kereskényi Gáborra irányította a figyelmet. VARGA–PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet), 121–122. Ugyanakkor a darab „rendező”-jének – Erdélyi Károlyra és Takács Józsefre hivatkozva – Újhelyi Ádámot tartották. Az Erdélyi Károlyra hivatkozó Pintér Márta Zsuzsanna szerint Újhelyi Ádám, a darab rendezője 1702-ben a retorikai osztály magisztere volt. PINTÉR, *i. m.* (108. jegyzet), 44. Ez az adat nyilvánvalóan téves, mivel egyrészt 1702-ben a kolozsvári rezidencia iskolamesterei közül Kereskényi Gábor oktatta a retorikai és a poétikai osztály tanulóit. (Pogány András a syntaxist és grammatikát oktatta, a parva és a principia tanára pedig világi oktató volt.) LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), VI, 1700–1717, Roma, 1993, 155–156. Másrészt Újhelyi Ádám 1702-ben Székelyudvarhelyen oktatta a grammatikát – LUKÁCS, *i. m.* (24. jegyzet), III, 1746 –, s Erdélyi Károly hivatkozott munkájában le sem írta Újhelyi Ádám nevét. Az 1702. évben a kolozsvári jezsuita színpadra költött, tévesen Újhelyi Ádámmal összekapcsolt kiadások között ez az adat olvasható: „1702 [...] jún. a Comoediában a Rhetorika mesterének 39 Fr. 93 dr.” Erdélyi további színpadi költségekről is közölt adatokat 1705-ből, 1712-ből és 1714-ből, de azok egyetlen esetben sem kötődtek meghatározott személyhez. ERDÉLYI Károly, *A kolozsvári r. kath. Főgymnasium története (1579–1898) = A kegyes tanítórendek vezetése alatt álló kolozsvári róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1897–98. tanévről*, Kolozsvár, 1898, 5–141, itt: *A jezsuiták tanítása és nevelése. Iskolai drámájok. Belső szervezetök* című rész, 32–36, az idézett adatot lásd 36; vö. még TAKÁCS József, *A jezsuita iskoladráma (1581–1773)*, Bp., 1937. Kereskényi Gábor irodalmi tevékenysége nem ismert, életútját lásd LUKÁCS, *i. m.* (24. jegyzet), II, 709–710.

Ha eltekintünk a kolozsvári lakodalmi alkalomhoz kötődő szerelmi száltól, nyilvánvalóak a párhuzamos jelentéstartalmak. Mindkét játszóhelyen rendkívüli történelmi tárgyat kívántak megjeleníteni; azt, hogy egy börtönbe vetett fogolyból miként lesz király, azaz hogyan emelkedett Hunyadi Mátyás a legmélyebbről a legmagasabbra.¹²⁰ A történelmi témát mindkét helyen hatásosan, az előadási alkalomhoz szabott módon egészítették ki a mitologikus, illetve bibliai eredetű elemek, melyek ugyan eltérnek egymástól, mégis pontosan illeszkednek a tárgyhoz. Kolozsvárott az első kórusban a Scylla és Charybdis között hánykolódó Fortitudót, a második kórusban a labirintusból Ariadné által kivezett szerelmet vitték színre. Landshutban a szerelmi szál és női szereplő nélküli előadásban az ószövetségi József-történettel állították párhuzamba Mátyás királlyá emelkedését.

A kolozsvári és a landshuti színjáték szerkezeti elemei is jól összevethetők. Mindkét helyen háromrészese, jelenetekre tagolt kétkórusos előadást mutattak be, mely prologussal kezdődött és epilógussal ért véget. A prologus mindkét esetben előrevetítette a színpadi cselekményt („futuræ Actionis Ideam exhibet”), melynek főszereplője Hunyadi Mátyás volt. A két program alapján valószínű, hogy vagy a korábbi előadás ihlette a későbbit, vagy mindkét előadás egy harmadik, korábbi dráma ismeretében készült.¹²¹

8. *Trebellus, Pozsony 1674 – Neuburg/Donau 1698 (Eichstätt 1717, Innsbruck 1726)*

Utoljára hagytam a keresztény hitre tért és a pogányságba visszaeső fiát megbüntető bolgár uralkodó, Trebellus magyar vonatkozású történetét feldolgozó darabokat. Trebellust (705–719) a hun–magyar eredetmítosz nyomán a programok egy részében „magyar és bolgár királynak” nevezték, ez indokolja a drámák vizsgálatát ebben az összefüggésben. Bonfini is megörökítette a történelmi hagyományt, mely szerint a bolgárok eleinte a hunok szomszédságában éltek, s Trebellus (Terbelis, Trebellius) legyőzte a magyarok mellett a hunok másik törzsének tartott avarokat.¹²²

Magyarországon 1635–1690 között jelenleg összesen négy jezsuita Trebellus-előadásról tudunk.¹²³ A legkorábbi zágrábi (1635) és az ezt követő pozsonyi (1674. január 30.) darab szerzője Staud Géza szerint Nicolaus Avancini (Avancinus) volt.¹²⁴ Varga Imre szerint Avancini bécsi teológiai tanulmányainak megkezdése (1635) előtt Triesztben,

¹²⁰ A társadalmi emelkedés abszurd vonásának, hogy tudniillik nem csupán király lett a rab Mátyásból, hanem az őt fogva tartó király veje is, Landshutban nem volt aktualitása, s mivel ez a mozzanat nem illett a jezsuita iskoladráma szokásos összetevőjéhez, nem vitték színre.

¹²¹ Kolozsvárott a darab szereplői között találjuk a nem magyarországi vagy erdélyi „Wenceslaus de Jentis, Praenobilis Leodiensis”-t. *Jezsuita iskoladrámák, i. m.* (108. jegyzet), 958. Landshutban a darab szereplői között egy magyar nemes testvérpár is fellépett: a kisebb szintaxisták osztályában tanuló Franciscus Aloysius Hofreiter „Nobil. Hung.” és a parvista Franciscus Xaverius Hofreiter. *Anastasis Gloriosa, i. m.* (117. jegyzet), (4r-v).

¹²² Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1995, I.1.330.

¹²³ Zágráb, 1635; Pozsony, 1674; Sopron, 1679, 1690. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), III, 217; I, 376–377; II, 146, 148.

¹²⁴ STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), III, 217; I, 376–377.

Zágrábban és Laibachban tanított, ahol a diákok színre vitték drámáit.¹²⁵ Ezek az adatok pontosításra szorulnak: Avancini ugyanis 1637–1640 között tanulta Bécsben a teológiát, azt megelőzően 1634-ben Triesztben grammatikát, 1635-ben Zágrábban és 1636-ban Laibachban retorikát oktatott.¹²⁶ Feltételezhető, hogy 1635-ben a farsangi időszakban Zágrábban mutatták be Trebellus-drámáját,¹²⁷ melynek szövege azonban nem maradt fenn. A zágrábi *historia domus* Avancini nevét nem említi („Ferijs Bacchanaliorum datus in publicam scenam Trebellius Rex Bulgarorum...”),¹²⁸ viszont ismeretes, hogy ekkor ott Avancini oktatta a retorikát, s így lehetséges, hogy ő írta a darabot. Az 1674-es pozsonyi farsangi előadás szűkszavú nyomtatott programjában sem szerepel Avancini neve.¹²⁹ Az előadásról megemlékező *Litterae Annuae* szerint a tanulók ugyanazt a *Trebellius Bulgarorum Rex in filium impium iuste severus* című darabot adták elő – a nyomtatott program tanúsága szerint eltérő címmel¹³⁰ –, melyet korábban Laibachban (Labaci, Ljubljana) már játszottak.¹³¹ Ez az adat egyrészt bizonyítja az iskoladrámák szövegeinek jezsuita tanintézmények közötti forgalmát és ugyanannak a drámának az ismételt előadását eltérő címmel.¹³² Másrészt figyelmeztet arra, hogy egy-egy dráma lehetséges szerzőjét csak feltételesen szabad keresni az adott tanintézmény oktatói között.¹³³ Nicolaus

¹²⁵ VARGA Imre, *Avancinus drámáinak nyomában*, MKsz, 113(1997), 299–311, itt: 299–301. Varga feltételezte, hogy Sopronban 1679-ben és 1690-ben is Avancini darabját mutatták be.

¹²⁶ LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), II, 1601–1640, Roma, 1982, 540.

¹²⁷ Takács József így idézi a zágrábi *historia domust*: „1635. Zágráb. Farsangkor: Trebelius, Rex Bulgarorum, qui Regno in filii manus resignato eremum ingressus, sed filio in gentilismum relapso et Christianos persequente deserta ad tempus eremo imperium reassumpsit et filio profligato, capto, simulque exoculato Christi cultum restituit et semel adamatum solitudinem repetiit corona in manus filii junioris resignata.” Szerzőként a retorika tanárát, „M. Avancini Miklós”-t nevezte meg. TAKÁCS, *i. m.* (119. jegyzet), 21–22. – Takács pontosan idézte a zágrábi jezsuita *historia domust* (vö. a forrásról készült – STAUD Géza állításával, *i. m.* [3. jegyzet], III, 211) szemben – jól olvasható mikrofilmet a budapesti Egyetemi Könyvtárban, Mf Me 33/1, 86; és Franjo FANCEV, *Grada za povijest školskog i književnog rada isusovačkoga kolegija u Zagrebu, 1606–1772*, I, 1606–1720, Zagreb, 1934, 57), viszont sem ő, sem Staud nem jelezte a körülményt, hogy a nyilvános előadás végén ajándékot osztottak Thomas Mikulic királyi személynök bőkezűségéből.

¹²⁸ Közli STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), III, 217.

¹²⁹ *Paterna severitas seu Trebellius iuste in impium ac perfidum filium saeviens*, Viennae, J. J. Kürner, (1674). – E dráma szerzőségét Takács József Avancininek tulajdonította. „1674. Pozsony Jan. 30-án. – Paterna Severitas seu Trebellius iuste in impium ac perfidum Filium saeviens. – Actus III. kinyomatva Bécs 1674. 4 lev. – szerzőjére vonatkozólag l.: 1635. Zágráb”. TAKÁCS, *i. m.* (119. jegyzet), 32.

¹³⁰ Lásd 129. jegyzet.

¹³¹ „Musae nostrae prima vice theatrum ab Haereticis didascalis olim pro suarum exhibitione comoediarum constructum inscenderunt dederuntque confertissimo populo et nobilitati actionem cuius idem quod Labacensis argumentum erat: Trebellius Bulgarorum Rex in filium impium iuste severus, secuta praemiorum clarigatio brabueta Illustrissimo Barone Lippay” – közli STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), I, 376–377.

¹³² Az adat egyben figyelmeztet arra, hogy azonos drámacímek alapján nem szabad feltételezni azonos darabok előadását.

¹³³ 1674-ben Pozsonyban hat tanár oktatott: Wolfgangus Brunus a retorikai, Franciscus Hofstetter a poétikai, Mathias Lango a szintaxis, Mathias Ostarich a grammatikai, Franciscus Tallian a principia és Georgius Danezi a parva osztályt tanította. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), IV, 1666–1683, Roma, 1990, 358.

Avancinus 1636-ban oktatott retorikát Laibachban,¹³⁴ s nem zárható ki, hogy itt is előadta a diákokkal az előző évben Zágrábban már játszott, valószínűleg általa írt Trebellus-darabot, amelyet aztán közel negyven évvel később Pozsonyban is színre vittek.

A német jezsuitáknál jelenleg összesen három Trebellus-előadásról van tudomásunk (Neuburg/Donau 1698, Eichstätt 1717, Innsbruck 1726),¹³⁵ s mindegyik tanévzáró nyilvános előadás volt. A fennmaradt nyomtatott programok tanúsága szerint mindhárom helyen – eltérő címmel,¹³⁶ különböző közjátékokkal és a szereplők nevének megváltoztatásával – ugyanazt a történetet vitték színre, azonos cselekmény-elemekkel, részben közös forrásokra hivatkozva.¹³⁷ A Neuburg/Donau-i előadás programjának szövegét magyarázatokkal együtt megjelentette Elida Maria Szarota,¹³⁸ aki azonban nem tért ki Avancini elveszett szövegű ősdarabjának problematikájára.

A rendelkezésre álló programok közül összevetettük egymással a szűkszavú pozsonyi latin nyelvű és a némileg bővebb szövegű Neuburg/Donau-i, latin–német nyelvű kiadványt. Egyik darabnak sem ismerjük közvetlen forrásból a szerzőjét, s csupán feltételezhető, hogy 1674-ben Pozsonyban valóban Avancini elveszett szövegű, Laibachban is játszott *Trebellius*-át vitték színre. Neuburg/Donauban a nyomtatott programon olvasható kéziratos feljegyzés szerint Franciscus Marimont és Jacobus Bisselius voltak a darab *choragus*ai.¹³⁹ Ismeretes, hogy az előadások színreviteléről gondoskodó *choragus*ok némelyike drámaszerző is volt, itt azonban – tekintettel a pozsonyi darabbal fennálló nagyfokú hasonlóságra – ennek kevés a valószínűsége.

Mindkét helyen reprezentatív, nyilvános előadásként vitték színre Trebellus történetét. Pozsonyban a huszonegy éves báró Lippay János, Bars vármegye főispánjának bőkezűségéből ajándékosztó előadás volt, melyet valószínűleg megnéztek az 1673 szeptemberétől működő, a katolikus hitre áttérni nem akaró protestáns lelkészeket gályarabságra ítélő pozsonyi törvényszék tagjai is.¹⁴⁰ A darab fő üzenete a napi eseményekre vonatkozatható aktuális példázat lehetett: amint Trebellus megvakította saját, pogányságra hajló fiát a keresztény hit védelme érdekében, ugyanúgy jogos az áttérni nem akaró protestáns lelkészek elítélése. Neuburg/Donauban szintén nyilvánosan adták elő a drámát az iskolaév befejezésének tiszteletére.

¹³⁴ 1636-ban Laibachban Avancini volt a könyvtáros is. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet), II, 1601–1640, Roma, 1982, 446.

¹³⁵ KNAPP–TÜSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet), 423–424.

¹³⁶ Neuburg/Donau: *Trebellus Rex Hungariae ac Bulgariae filij apostatae justus ultor*; Eichstätt: *Arma victricia in Hungaria Adversis nominis Christiani hostes*; Innsbruck: *Religio vindicata, coronata – Christliche Religion von Trebellio König in Ungarn und Bulgarien in zweyen seiner Königlichen Printzen theils verthädiget, theils gecrönet*.

¹³⁷ A közös források: Joannes ZONARAS, *Epitome historion*, Basel, 1557; Raphael FULGOSIUS, *Repertoria*, Lyon, 1544.

¹³⁸ Elida Maria SZAROTA, *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet. Eine Periochenedition: Texte und Kommentare*, I–III, München, 1979–1983, itt: III/2, 1479–1490, 2257–2258.

¹³⁹ „R. P. Franc. Marimont commendat se Choragus. M. Jacobus Bisselius Rhet. Choragus.” SZAROTA, *i. m.* (138. jegyzet), III/2, 1479.

¹⁴⁰ Az előadás iránti érdeklődésre utal a *Litterae Annuae* „confertissimo populo et nobilitati” kifejezése. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet), I, 376–377.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2034. CZXK évfolyam 40. szám

Mindkét helyen azonos volt a téma: a remeteségbe vonult Trebellus megtudja, hogy királlyá tett idősebb fia hajlik a pogányságra. Trebellus visszatér, megbünteti fiát, s kisebbik fiára hagyja az uralkodást. A felhasznált források közül kettő¹⁴¹ a pozsonyi programban is megtalálható.

A Trebellus-dráma előadásának célja Pozsonyban és Neuburg/Donauban egyaránt a katolikus egyház erejének reprezentálása és győzelmének bemutatása volt, a múltban és a jelenben. Európában 1698-ban köztudottnak számított, hogy a török kiűzésének aktív szakasza a vége felé közeledik. Bécs török ostroma és felmentése éppen tizenöt éve volt.

A pozsonyi dráma némely részében Szent István-előképként jelenítették meg Trebellust. Így például az első felvonás első jelenetében, miután Trebellus keresztény hitre tér, követeket küld a pápához. A követeket egy másik jelenetben (*Actus I, scena 2*) fogadja a pápa, aki támogatja Trebellust, a királyságát és törekvéseit. Másrészt Trebellust – éppúgy, mint Szent Istvánt – a keresztény hit védelme látszik igazolni egy kegyetlen tett elkövetéséért, vérrokona (azaz fia, Szent István esetében unokatestvére, a pogányságra hajló Vazul) megvakíttatásáért. Ezek az utalások azonban egyik német drámaprogramban sem érzékelhetők.

A két, szabályosan megszerkesztett Trebellus-dráma tagolása a programok szerint a következő:

Pozsony 1674	Neuburg/Donau 1698
Prologus	Prologus
Actus I. scena 1–7	Protasis I. scena 1–7
Chorus I.	Chorus I.
	Epitasis. Interludium
Actus II. scena 1–6	scena 1–6
Chorus II.	Chorus II.
Actus III. scena 1–7	Catastasis. scena 1–3
	Interludium.
	scena 4–5
	Catastrophe. scena 1–6
Epilogus	Epilogus

A hasonló szerkezet ellenére jól érzékelhető, hogy míg Pozsonyban a történeti témán volt a hangsúly, melyet két szimbolikus-mitologikus kórus kísért és értelmezett, Neuburg/Donauban törekedtek a történeti téma és a kórusok tartalmi, szerkezeti és mondani-valóbeli egyensúlyára. A szereposztás összevetéséből megállapíthatjuk, hogy a főbb történeti szerepek megfeleltethetők egymásnak, s a kiegészítő, valamint a szimbolikus szerepek sem hordoznak egymással ellentétes gondolatokat.

A német programok alapján kirajzolódó tartalmi elemek egy része hiányzik a pozsonyi előadás szűkszavú programjából. Így például nem ismerjük meg Trebellus keresz-

¹⁴¹ 137. jegyzet.

tény hitre térésének részleteit, Trebellus kisebb fiának uralomra segítésekor nincsenek német közreműködők, s nem értesülünk a pogányságra hajló idősebb fiú megvakítását követő megtéréséről. Mindez – tekintettel a forrásadottságokra – nem magukra az előadásokra, hanem csupán azok tartalmi kivonataira jellemző.

Mivel a szerepek és a darabok egésze által hordozott színpadi jellegzetességek több szinten is rokonságot mutatnak, feltételezhető, hogy – némi módosítással – közös „ősdrámára” – talán éppen Avancini elveszett Trebellus-drámájára – visszanyúló darabot adtak elő Pozsonyban és a három német jezsuita színpadon.

Összegzés

A vizsgálat alapján megállapítható, hogy az eltérő történeti és színjátszó hagyományokkal rendelkező magyar és német nyelvterületen a források szórványos fennmaradása alapvetően meghatározza az összevetés lehetőségét. Az elemzett drámák egymáshoz fűződő viszonya néhány kivétellel továbbra is bizonytalan, s az összevethető témarend éppúgy esetlegesnek tűnhet, mint a mostani vizsgálat eredményei. A következtetések azonban azt mutatják, hogy a munkát mégis érdemes volt elvégezni, mivel a két terület jezsuita oktatási intézményeiben előadott drámák kapcsolatrendszeréről többet tudunk meg a korábbiaknál. Az eredmények tézisszerűen a következők:

1. A magyar történelem hat témakörében találtam a német jezsuitáknál is játszott, azonos tárgyú, egymással összevethető iskoladrámákat. A darabok tárgya a magyar „előidő”, illetve a középkor egy-egy nevezetes eseménye volt. Valószínűnek tartom, hogy ez az előfordulási arány – tekintettel a darabok nemzetközi forgalmára – nem véletlen. A feldolgozott események és a darabok színre kerülése között minden esetben több mint kétszáz év telt el, ami elegendő „történelmi” távlatot és nagyobb szabadságot biztosított a témák szabad kezelésére, átformálására. Másrészt a magyar királyság élén az előadásra kiválasztott történeti események idején nemzeti királyok álltak, így a darabok német szerzőinek és/vagy betanítóinak nem kellett „megküzdenniük” a kora újkori témák aktuális politikai problematikájával: így elsősorban azzal, hogy a magyar uralkodók a nemzet-től idegen Habsburg-ház tagjai voltak, s az ország felekezeti szempontból is erősen megosztottnak számított.

2. A vizsgált drámák közül háromnak az államalapító Szent István áll a középpontjában, s ezekkel együtt még további kettő (I. Béla, Trebellus) foglalkozik részben vagy teljes egészében a keresztény hitre térés, illetve a keresztény hit megőrzésének és védelmének problematikájával. Ez a téma egyrészt tág lehetőséget adott a magyarság európai integrációs folyamatának és a fiktív pogány magyar egzotikumnak a színpadi ábrázolására, másrészt alkalmat kínált egy, a korábbi századokban jelentős európai nép történelmének bemutatására.

3. A német jezsuita színpadon játszott magyar történelmi drámák mindegyikében megfigyelhető, hogy az összevethető magyarországi előadás(ok)nál bővebb történeti tényanyagot mutattak be. Német nyelvterületen a színre vivők nem tekinthették közis-

mertnek a magyarság történelmének egy-egy kiválasztott eseményét, ami nemcsak a témaválasztásra hatott, hanem ösztönözte a tágabb történeti környezet ábrázolását.

4. Franz Neumayr Szent István-drámájának székesfehérvári adaptációja lehetővé tette az adaptációs módszer (elhagyások, bővítések, nyelvi és szerkezeti átalakítások stb.) vizsgálatát. Eszerint a drámák nyelvezetét és fikciós rendszerét nem az eltérő nyelvterületen történő előadás ténye vagy az idegen közönségre teendő szándékolt hatás befolyásolta, hanem mindkettő az előadók iskolában elsajátított tudásától, illetve végzettségétől függött elsősorban. A szereplők életkora és ismeretei határozták meg a szövegek és a nyelvezet komplexitását. Neumayr a müncheni jezsuita kollégium Gyümölcsoltó Boldogasszonyról elnevezett latin társulata, azaz az idősebb tanulók részére készítette a darabot, míg a székesfehérvári adaptációt a *syntaxis* és a *grammatica* osztály tanulói adták elő. A részletekbe menő átformálás a darab nyelvi könnyítését célozta elsősorban, azaz egyszerűbbé tették, az előadók tudásszintjéhez „szabták” a szöveget.

Hasonló átalakuláson ment át a Neumayr-darab a székesfehérváritól független, Jantsó Ferenc-féle minorita recepció során.¹⁴² Az elmélkedő jelleget mindkét változatban háttérbe szorították, s a nyelvezetet hozzáigazították a magyarországi előadói környezethez.

5. A történelmi tárgyakhoz társított különféle közjátékok, kórusok, zenei betétek (áriák), szimbolikus, bibliai és mitológiai elemek beépítése, kidolgozottsága minden esetben az előadási alkalom reprezentativitásától és az előadók – tanáraik által pontosan ismert – tudásszintjétől függött.

6. Többszörösen igazolást nyert, hogy az azonos cím alapján azonos dráma előadásának valószínűsítése a korábbi magyar kutatásban téves gyakorlat volt. Másfelől láthattuk, hogy ugyanazt a drámát egészen más címmel is előadták.

7. A nyomtatott szövegkiadás alapján készült székesfehérvári Neumayr-adaptáció, valamint a drámatémák és programok európai csereforgalma mellett további adatok bizonyítják, hogy eltérő földrajzi területen is színre vihették ugyanazt a nyomtatásban meg nem jelent szövegkönyvet.¹⁴³ A drámatémák vándorlását tanúsítja egy feltehetően 18. század közepi kolozsvári „actio” ismeretlen szerzője, amikor a prológusban hivatkozik a másutt előadott Szent István-drámák ismeretére.¹⁴⁴

¹⁴² Vö. KILIÁN, RMDE XVIII, *i. m.* (50. jegyzet), 17. sz. szöveg.

¹⁴³ Lásd 131. jegyzet.

¹⁴⁴ 37. jegyzet.